Нодар Думбадзе

Я, бабуся, Іліко та Іларіон

Перекладач: О.Синиченко

Праворуч від мого села протікає Губазоулі, а ліворуч — річечка Лаша, в якій повно крабів, бичків та хлоп'ят з підкачаними штаненятами. Через Губазоулі прокладено маленький місток. Щороку весняна повінь зносить його, і тоді тільки палі стирчать з води. Та, незважаючи на це, на всю Гурію1 немає села, кращого і веселішого за моє, і я люблю його більше за всі на світі села, бо де ще знайдеш село, в якому жили б я, моя бабуся, Іларіон, Іліко та мій собака Мурада.

* * *

Моя бабуся — мудра жінка, і вона все повчає мене:

— Учися, шибенику, вчися, щоб не зостався неуком!

Науку бабуся уявляє собі по-своєму. Одного разу, коли я сидів на балконі й голосно вчив правила з грузинської граматики, бабуся так собі спитала мене:

— Що ти там зубриш, синку?

— Вчу вид дієслова, бабусю.

— Що, що? Вид у дієслова? Таж вид тільки в людини буває!

— Це інший вид, бабусю, зовсім не той, що ти думаєш.

— Вид один на світі, бічо2.

— Ну добре, скажи мені, що таке вид? — спитав я бабусі й згорнув книжку.

— Що таке вид? Вид — це... вид.

— Сідай, бабусю. Не знаєш уроку, ставлю тобі двійку,

— Я тобі дам двійку, бісової породи хлопець! Зараз же піди прив'яжи козу, а то так оперіщу тебе, що аж скрутишся.

— Стривай, іще одно спитаю і піду. Скільки існує видів?

— Видів стільки, скільки людей на світі. І вид у тебе не для того, щоб ти ото кривлявся, бовдуре! Бувають усякі види... У одного з виду хоч води напийся, а в другого на виду ніби чорт сім кіп гороху змолотив. А в декого не вид, а якась мармиза, як оце в тебе.

— А є такі люди, що в них ні виду ні стиду,— зауважив я.

— Авжеж, що є! От хоч би й наш листоноша — ніякісінького йому стиду! Здирає з конвертів марки, а потім каже — лист, мовляв, без марки, давай карбованця3.

— А я ж який, бабусю?

— Ти? Ти бісова личина, шибеник, несусвітне ледащо та ще й бусурман.

На всю Гурію немає жінки яка б уміла проклинати краще за мою бабусю, але її прокльони мені не страшні, бо якось вона прохопилася

словом — не бійся, мовляв, дитинко: коли уста мої проклинають, серце благословляє тебе.

Ще треба вам сказати, що моя бабуся аж ніяк не схвалює бездушної постанови Наркомосу, яка змушує учнів щоденно висиджувати за партою цілих шість уроків. А втім, сам я ніколи не давав їй приводу для цього. Мій навчальний день триває од сили до четвертого уроку. А тоді я втрачаю здатність відчувати час і простір і трохи голосніше, ніж звичайно, питаю свого сусіда:

— Ромулі, генацвале4, чому це так довго не дзвонять? Чи дзвінок десь подівся, чи сторож?

Ромулі скалить зуби, а вчитель, показуючи на мене пальцем (я показовий учень!), ласкаво мовить:

— Зараз же встань і забирайся геть! І поки не приведеш рідних, щоб і ноги твоєї тут не було!

Я навіть не питаю вчителя: "За що?", бо знаю, що після такої дискусії в суперечку вступають крейда й лінійка. Мовчки беру кашкет, і йду до дверей.

— До побачення! — кажу я Ромулі.

— До побачення! — відповідає Ромулі й махає рукою.

Другого дня я веду до школи бабусю, потім бабуся веде мене додому, потім знову я веду бабусю до школи і так далі. Можна сміливо сказати, що десятирічку ми з бабусею закінчували разом. І це, гадаю, чи не єдиний випадок в історії людства.

* * *

Хто я такий? Звичайний собі сільський хлопець. У сумці в мене — фрукти, рогатка та пугач. До перших заморозків ходжу в школу босий. Маю одним одні штани і щороку — два іспити на осінь. Через те що за мною завжди біжить мій собака Мурада, на селі звуть мене гицелем, у школі — песиголовцем, а бабуся величає пройдисвітом. Справжнє ж моє ім'я — Зуріко.

Коли бабуся гнівається на мене, я ночую в давильні5, а як помиримось, то спимо разом. Удень бабуся, проклинаючи мене, бігає за мною з лозиною в руці. А вночі вона миє мені ноги і, коли я засну, цілує в груди...

Як я поводжусь у школі? Про це може розповісти один документ — "Протокол засідання педради", що схожий на книгу вражень, яка лежить на виставці картин бездарного художника і в яку кожного відвідувача благають що-небудь записати.

Цей документ має приблизно такий вигляд:

"Протокол засідання педагогічної ради такої-то середньої школи від 18 березня 1940 року.

Присутні: всі вчителі.

Слухали: повідомлення керівника шостого класу про поведінку учня того ж класу Зураба Вашаломідзе.

Висловилися:

Учитель математики:

"Для мене Вашаломідзе — рівняння з ста невідомими, і поки я дошукаюся в ньому людини, то, мабуть, і дуба дам".

Учитель фізики (шляхом безпосереднього спостереження над моєю особою він сформулював новий непорушний закон фізики):

"У природі не існує енергії, яка могла б надати руху Вашаломідзе. Це — занурене в рідину тіло, на яке не діє ніяка виштовхувальна сила".

Учитель хімії:

"Ніякісінької реакції! Сидить і цілий урок роз'їдає мене. Це якийсь незвичайний лакмус: він ніколи не червоніє!"

Учитель російської мови:

"По-моєму, він просто ідіот".

Учитель географії:

"Знання Вашаломідзе дуже не рельєфні. Вони або зазнали струсів, або ж вивітрились. На мою думку, йому потрібен помірний пояс відповідної довготи й широти".

Учитель історії:

"Він швидше людина кам'яного віку, ніж цивілізований громадянин двадцятого століття. Дуже важко датувати той момент, коли він сидить на уроці тихо. Ніякого прогресу. Цей учень ганьбить увесь клас".

Шкільний сторож:

"Та чого ви причепилися до дитини? Якщо вже він такий телепень, то як же ви його переводите з класу в клас?"

Завуч:

"А тебе не питають! Твоє діло — приходити вчасно й дзвонити".

Учитель грузинської мови (мій близький родич):

"Та чого ви присікалися до бідолашної дитини! А врешті, хто за нього в класі кращий? Може, директорів синок? З усіх предметів має п'ятірки, а такого йолопа я зроду ще не бачив! Сидить на уроці, як та сова!"

Учитель фізкультури:

"А чому ж ти ставиш йому п'ятірки?"

Учитель грузинської мови:

"Ага, спробуй не поставити!"

Завуч:

"Та замовчіть обидва!.. А ти що скажеш, Вашаломідзе?"

Вашаломідзе:

"Учитель грузинської мови каже правду".

Завуч:

"Та не про це питаю! Що ти скажеш взагалі?"

Вашаломідзе:

"Взагалі? На цей раз пробачте, а надалі я виправлюсь!"

Наслухавшись такого про себе, я почав сумніватися у своєму розумі й здоров'ї, але один випадок розвіяв мої сумніви.

Річ у тому, що якось довелося мені цілий тиждень сидіти вдома — я мав полоти кукурудзу. А щоб за прогули не виключили з школи, потрібна була довідка від лікаря. В той час у нашому селі довідок про хворобу здоровим людям, на жаль, не давали. Отож довелося покласти мене на годину в ліжко й викликати лікаря.

Зранку мене морили голодом, щоб на обличчя лягла хвороблива блідість, перев'язали голову рушником, і бабуся пішла по лікаря. Через півгодини він прискакав верхи на наше подвір'я.

— Що з тобою, бічо? — спитав лікар, підсідаючи до мене на ліжко.

— Ох, умираю... — простогнав я.

— Що ж у тебе болить?

Правду кажучи, такого запитання я не сподівався, а тому злякано глянув на бабусю.

— Усе болить,— сказала бабуся.

— І чуб болить?

— Ага,— простогнав я.

А тим часом прийшли й наші сусіди — Іліко та Іларіон. Вони вже знали про мою "недугу" й одразу встряли в розмову.

— Щось останнім часом став я помічати, як слабне наш хлопчик...— промовив Іларіон.

— А конкретно?

— Конкретно? Апетит у нього пропав. Оце недавно був у мене і, крім одного мчаді6 — та трьох полумисків лобіо7, більше й крихти в рот не взяв.

— Та що ви кажете? — здивувався лікар.

— От щоб я з цього місця не зійшов!.. Раніш умне було ще й круг сиру, а то затявся: не хочу, та й годі!

— Це правда, бічо? — спитав мене лікар.

— Правда, лікарю. Як тільки побачу лобіо, починає нудити.

— А якби тобі оце смажене курчатко з часниковою підливою, чи молодий сир, гнічений з чабром, чи курочка, зварена з цибулею? Чи, може, друже мій дорогий, поласував би ти сальтисоном або, ще краще, усачем та фореллю в горіховому соусі? Га?

— Ще з розуму зведе дитину, клятий,— промимрила бабуся.

Іліко не витримав такого меню і, закашлявшись, вискочив на балкон. Іларіон мужньо вистояв і почав розглядати фотографії в альбомі.

— А ще що в нього болить? — спитав, усміхаючись, лікар, а потім зняв з моєї голови рушник і старанно витер слину, що потекла у мене з рота.

— Ще чхає,— відповів Іларіон.

— А сеча у нього яка?

Тут уже й Іларіон розгубився і глянув на Іліко, який повернувся в кімнату:

— Яка в нього сеча, Іліко?

— Останнім часом щось не подобається мені його сеча,— і оком не змигнув Іліко.

— А раніше була гарна?

— Куди твоє діло!

— Що ще болить, юначе?

— Ще в нього трохи...— зам'явся Іларіон і покрутив пальцем у себе біля скроні.

Я зрозумів, що він має на увазі.

— Та невже? Ану скажи, скільки це? — спитав лікар і підніс до мого носа п'ять розчепірених пальців.

— Сім!— випалив я і якомога дурнуватіше всміхнувся.

— Правильно! — похвалив мене лікар.

Іларіон від подиву випустив з рук окуляри, а бабуся сахнулася назад. Лікар вивернув мені повіки, опустив їх, потім підняв, заглянув мені в очі, співчутливо похитав головою і спитав:

— Своїх близьких і родичів упізнає?

— Ледве-ледве,— зітхнув Іларіон.

— Гаразд. Хто ця людина? — спитав мене лікар, показуючи на Іліко,

— Це не людина, це звір! — відповів я і надав своєму обличчю такого ідіотського виразу, якого й Іліко не чекав.

— Зуріко, та це ж я, Іліко, твій дядько Іліко! Невже не впізнаєш? — благальним голосом промовив Іліко.

Я заперечливо похитав головою і пустив очі під лоба. Бабуся закусила нижню губу і схопилася за голову.

— Чим лікуєте хворого? — спитав лікар.

— Розтираємо скроні горілкою, синку,— відповіла бабуся.

— А принеси сюди ту горілку!

Бабуся побігла підтюпцем і принесла і пляшку з горілкою.

— Тепер подайте мені оту чайну склянку!

Склянку подали. Лікар наповнив її по самі вінця й почав:

— Стан дитини дуже серйозний, навряд чи й дотягне до ранку. Треба негайно ж везти до лікарні й робити операцію!

— Яку операцію? — схопився я з ліжка.

— Доведеться розітнути черепну коробку...

— Ляжу трупом, а не дам! — скрикнула бабуся.— Ач, який розумний — "розітнути черепну коробку"! Та що це тобі, гарбуз якийсь?! Дитині не

треба ніякої операції! Вставай, бічо, а то він, чого доброго, подумає, що ти й справді хворий. Ні, він здоровий, як дубок, дитинка моя золота!

— Ну, дай боже, щоб ви були здорові, в добрі купались і лиха не знали! — промовив лікар і за одним духом осушив склянку.

— Мерщій закусіть! — сказав Іларіон і ткнув йому в руку грушу.

Лікар апетитно надкусив грушу, поплескав мене по щоці й попрощався з усіма, а на порозі обернувся й сказав бабусі:

— Такого здорового хлопця й справді в усьому селі не знайдеш!

Потім він скочив на коня, помахав нам рукою і помчав однохіддю...

Полювання

Через тиждень після моєї "смертельної хвороби" до нас на подвір'я завітав Іларіон. Він ліг під грушею, закурив цигарку й знічев'я спитав мене:

— Ну що гицелю, переніс операцію?

— Вам з Іліко смішки, а я мало не загинув!

— Так уже й загинув! Ну, розкололи б твій черепок, подивились би та одразу й стулили б, бо що ж робити в порожнечі?

— Зате у тебе й Іліко мозок аж з вух капає!

— А де це твій нікчемний пес Мурада? — раптом спитав Іларіон, і зараз же почулося собаче скавуління.

— Уб'ю того гицеля, уб'ю!.. Ох, песиголовцю Зурікело, бодай тебе собаки розірвали! І де ти знайшов цього безрідного псюгу?! Чи ви таке бачили, людоньки? То яйця носив з гнізда, а це вже взявся до курчат!

Аж запінившись від лайки, стежкою поміж тинами шкандибала з ломакою на плечі сусідка Епросіне. А поперед неї, жалібно скавулячи й тягнучи задню лапу, біг мій бідолашний Мурада.

— Переймай же його! — репетував із свого подвір'я чоловік Епросіне.

— Що таке, жінко? Чого ти сполошила все село? — вискочила з хати бабуся.— Хто вже без роду й племені, то це твій чоловік! Бач, вигадала, безрідний! Та я за нашого Мураду сиру з двох надоїв віддала мірошникові Симону!

Епросіне ще якийсь час лементувала, а собака дзявкав.

— Здрастуй, Мурадо! — привітався до пса Іларіон. "Здрастуй!" — відповів у думці Мурада й радісно заметляв хвостом.

— Достеменна лисяча порода,— промовив Іларіон, дістаючи з рота в собаки курчачий пух.— Чого від тебе хоче та Епросіне?

"А я хіба знаю? Сама ж і винна — бігають курчата перед очима. Хто ж не спокуситься?" — промовив у думці Мурада і подивився на Іларіона сумними очима.

— Добре перепало тобі по ребрах?

"Авжеж",— подумав Мурада й глянув на прибиту ногу.

— Не журися, кульгавість собаці не страшна! — заспокоїв його Іларіон.

"Не так уже й боляче, як думає Епросіне!" — усміхнувся Мурада, потім підвівся, тріпнув вухами й почав лизати Іларіонові руку.

— Слухай, а що в нього з мордою? — спитав мене Іларіон.

— Ото так обпікся. Учора він хотів ухопити з кеці8 мчаді і тицьнувся писком у жар...

— Це правда, Мурадо? — спитав Іларіон.

"Ех, якби не поспішив, то поласував би мчаді!" — зітхнув Мурада і лапою провів по писку.

— Та ти не собака, а золото! Цей сучий син он який здоровило і все ще на бабусиній шиї сидить, а ти вже сам про себе дбаєш! — похвалив Іларіон Мураду й поплескав його по загривку.— Але затям собі, що красти не можна! Нема нічого смачнішого за шматок хліба, зароблений чесною працею! От візьми хоч би й нашого завскладом, Датіко,— він уже однією ногою стоїть у могилі, а поки міг, усе гріб до себе, ненажера. Тепер захворів на водянку й валяється в ліжку, наче списаний товар. Чуєш? — спитав Іларіон.

"Та чую, але ж усі крадуть, а я що — боже ягня? Зрештою, я всього-на-всього собака!" — відповів у думці Мурада й подивився на мене.

— Ну йди ляж у своїй будці і щоб більше й ногою не ступив з двору, а то приб'ю тебе, сучий ти сину! — сказав я й легенько штурхнув пса ногою.

"Не лайся!" — огризнувся Мурада і, підібгавши хвоста, поплентався до будки.

— Сьогодні обійшов я колгоспні лани,— сказав Іларіон.— Листя на сої геть об'їдене. І сліди заячі бачив. Не завадило б нам пройтися завтра вдосвіта з рушницею.

— Ну, ти вже раз потяг був мене, а виявилося, що сліди не заячі, а козячі.

— А тепер, присягаюсь тобі, заячі! Я й бібки бачив.

— Ну добре, батоно9, підемо. Дивись тільки, щоб ті бібки та не виявились козячими!

— Не тобі, шмаркачу, вчити мене, де чиї бібки! Приготуй рушницю та прихопи свого Мураду — може, в пригоді стане... — сказав Іларіон, насунув мені аж на носа кашкета й пішов.

Рано-вранці ми втрьох брели високою — мало не в пояс — росяною травою. Попереду ступав Іларіон, за ним — я, а за мною тюпав увесь мокрий, у реп'яхах Мурада.

— Оце-то собака! — кепкував Іларіон.— Мабуть, думає, що ми зайці, і йде слідом. Скажи йому, хай біжить попереду!

— Марш уперед! — наказав я псові.

Мурада сів.

— Стомився бідолаха. Може, й ми відпочинемо та щось перекусимо? — спитав Іларіон і сів на землю.

— Що ж, відпочиньмо! — сказав я, опускаючись поруч.

Іларіон розстебнув сумку, дістав варену курку, розігрітий мчаді, молодий сир, пляшку чачі10 й розіклав усе це на великому плескатому камені, що замінив нам стіл. Я, з свого боку, додав до трапези пхалі11 з кропиви, лобіо, варену картоплю та сіль. І банкет почався.

— Ти, Іларіоне, не дуже плямкай, а то всіх зайців розполохаєш! — попередив я.

— З кого ти смієшся, поганцю? Та зайців тут хоч греблю гати, тільки треба вміти їх знайти! — розсердився Іларіон.

Він налив у склянки горілки і, промовивши: "Хай поможе нам перше євангеліє!", перехилив свою посудину.

— Хай поможе! — сказав я і теж перехилив.

— Закуси чим-небудь, а то згориш!

— Від чого? Від сивухи?!

— То в твоєї бабусі сивуха!.. Хай поможе нам друге євангеліє!

— Хай поможе і друге! — промовив я, і раптом мені стало весело.— Ну й міцнюща! Аж у нирки вдарила!

— Ще б пак — це ж чача12!

— Хай поможе третє євангеліє! — запропонував уже я.

— Хай поможе! — підтримав тост Іларіон і перекинув у рот склянку, а потім дістав кисета з тютюном.

— На ось закури мого — стамбульський! — сказав я, подаючи повний кисет, якого подарував мені Іліко.

Іларіон узяв кисет, понюхав тютюн, підозріливо глянув на мене, та все ж таки скрутив цигарку, прикурив, затягся — і раптом упав на спину.

— Що з тобою, Іларіоне?! — злякано кинувся я до нього.

В Іларіона очі закотилися під лоба, і він дивився на мене білками.

— Мурадо, мерщій води! — крикнув я у відчаї.

Іларіон заперечливо замахав руками, потім піднявся, довго дивився на мене повними сліз очима, нарешті глибоко зітхнув і спитав голосом приреченого:

— Хто тобі дав, бічо, цього тютюну?

— Іліко!

Іларіон налив горілки, витер сльози, здійняв до неба руку з склянкою і промовив:

— О боже, скарай усіх на світі нероб і пройдисвітів! Дай мені побачити, як Іліко Чигогідзе конає в пекельних муках і щоб не було кому спасти його, крім мене!

— А що таке, дядьку Іларіоне?

— До тютюну примішано перцю!

— Ну, тоді хай поможе нам четверте євангеліє, і скарай боже Іліко! — сказав я, випив, і мені захотілося поцілувати Іларіона в ніс.— Дядечку Іларіоне, генацвале, ти кращий за всіх на світі! Я дуже люблю тебе! У тебе довгий ніс і добре серце. Якби не ти, то мені зовсім не варто було б жити на цьому світі. Шені чиріме13, дядечку Іларіоне, дай я тебе поцілую!

І я поцілував свого Іларіона в ніс.

— Ну, скажу тобі щиро, дорогий мій Зуріко, такого, як ти, хлопця ще світ не бачив. То дарма, що я старший за тебе на тридцять років. Хіба ж я не був твоїм ровесником? І хіба через тридцять років не будеш ти моїм ровесником? То яка ж тоді між нами різниця? Аніякісінької! Хіба має значення, в кого більше порості на голові? Не має. Ми друзі. Отож хай поможе нам дев'яте євангеліє!

— Не дев'яте, а п'яте, Іларіоне!

— Ех, хіба не однаково, коли більше трьох...

Ох, між друзями в зажурі

Я, Симон, Симон Долідзе... —14

заспівав я.

— Як то в зажурі? Хто це доводить мого Зуріко до того, що він журиться між друзями? У школі допікають? Обіллю гасом і підпалю ту кляту школу! Чи, може, хто хоче згубити тебе з світу? То знай: куля моя пробиває залізничну рейку! Кажи, хто він, і я продірявлю йому череп!

І Іларіон схопив рушницю й звів курок.

— Ану, пальни, Іларіоне, матері їхній ковінька! Нехай увесь світ знає, що ми тут!

Іларіон спустив обидва курки, гримнули один за одним постріли. Луна довго металася, мов пташка в клітці, між гурійськими горами, потім, знайшовши вихід, випурхнула на волю і десь пропала.

Не знаю, скільки часу я спав. Прокинувшись від холоду, я потер очі й подивився на стіл. Мабуть, Мурада давно вже поснідав, прибрав усе з столу й кудись пішов.

Я розбудив Іларіона.

— Чого тобі треба, бічо? — огризнувся Іларіон.— Стоїш над головою, наче стражник... Та прийми ту рушницю, а то, чого доброго, вистрілить у мене. Як устану, роз'юшу тобі носа!

— Я пройдуся трохи, може, зайця надибаю, поки ти зберешся.

— Коли стрілятимеш, не забудь заплющити ліве око! — гукнув мені вслід Іларіон.

Не встиг я ступити й десяти кроків, як почув Іларіонову лайку:

— А щоб тобі добра не було! Лайно ти, не собака! Бодай тебе вовки з'їли! Бодай тебе застрелили! Що тобі, ліньки вже гавкати?!

— Що сталося, Іларіоне? — підбіг я з рушницею в руках.

— На ось, полюбуйся,— сказав Іларіон, простягаючи мені долоню, на якій лежало кілька схожих на великі дробини заячих бібок.

— Ще теплі, розумієш? Теплі! — простогнав Іларіон і почав розтирати пальцем бібки.

— Де ти їх узяв?

— Та отут, поруч, за два кроки! Заходь мерщій згори, далеко він не втік. А я чатуватиму тут.

Я звів курок і рушив косогором. Пройшовши кільканадцять кроків, побачив об'їдену сою. "Заяча робота",— подумав я. Були й сліди. Вони привели мене до куща рододендрона. Тут сліди обривались. Я обійшов кущі і нічого не побачивши, штурхнув прикладом під низ. І раптом з куща вискочив заєць — справжній заєць, вухатий, косоокий, з білою смужкою на спині.

— Держи його! — несамовито закричав я і вистрілив.

Заєць, пригнувши вуха до спини, дременув униз.

— Іларіоне, біжить на тебе, не пропусти!

— Я тут, не бійся!

На хвилину запала мертва тиша. Потім я почув, як клацнув затвор, як Іларіон сплюнув, далі щось гепнулось на землю, вихопилась лайка, стогін, зітхання і потім нагле:

— Не пропусти, Зурікело, чкурнув до тебе!

Затамувавши дух, я пильно дивився перед собою. Несподівано гримнув постріл, другий, і водночас розкраяло мені душу собаче скавуління. В очах у мене потемніло, поза спиною мороз пішов, ноги підломились, і я без звуку опустився на землю...

* * *

— Мурадо, о мій Мурадо, поглянь на мене! — Я поцілував свого вірного друга і гірко заридав.

— Кріпися, синку, мужчині плакати негоже,— сказав Іларіон, змахуючи з своєї щоки сльозу.

Мурада розплющив очі й глянув на нас. Плакали всі троє — я, Іларіон і Мурада.

— Тобі боляче, Мурадо?

"Дуже боляче",— відповів у думці пес і звів очі на Іларіона.

— О, чом мені руки не повсихають і не осліпнуть очі!..— заголосив Іларіон.

"Хіба ж ти винен, Іларіоне? Під мухою був, та й заєць біг зовсім близько. Така собача доля: куля відхилилась і влучила в мене. До того ж у тебе така рушниця, що з неї вистрілиш у ворога, а попадеш у друга... Хіба забув, як, полюючи на куницю, ти так само підстрелив свого собаку? Не плач, Іларіоне, я на тебе не серджусь. Ось тільки прикро, що Епросіне буде страшенно рада. Ну, що ж, нехай радіє..." — промовив у думці Мурада й поклав голову на коліна Іларіонові, що схилився над ним.

— Хіба ж не кривдно, що Іліко людина, а він собака? І це твоя правда, господи? — зітхнув Іларіон, здіймаючи руки до неба.

— Не бійся, Мурадо, не я буду, коли тебе не вилікую! — захлипав я знову.

"Ні, братику, я вже не видужаю, і ти повинен радіти, що тебе більше не дражнитимуть песиголовцем. Кепські мої справи, любий Зуріко, вже не топтати мені рясту... Хоч і кажуть: "Заживе, як на собаці", а я ось умираю, Зурікело, ох, умираю..."

— Кріпись, мій Мурадо, ще трохи покріпись... Ніякий ти не собака, кацо15! — благав Іларіон, плачучи, немов дитина.

"Ви, люди, не знаєте лиха: вас і поховають, і оплачуть... Правда, собаки теж уміють плакати, але своїх небіжчиків ми швидко забуваємо. Ніхто нас не ховає, а якщо й закопають нашого брата, то тільки для того, щоб трупи наші не смерділи..." — Мураду пройняв дрож.

— Мурадо, Мурадо!.. Іларіоне, допоможи, вмирає!.— заревів я.

"Ага, допоможеш..." — Мурада глянув на мене й заплющив очі.

— Умер... О боже, чому мені не повсихали руки! — промовив Іларіон і витер рукавом сльози...

Бабуся голосила за Мурадою, наче за сином, що загинув на війні. Позбігалися перелякані сусіди, і коли довідались, у чому річ, почали клясти:

— Та чи ви при своєму розумі? І де таке чувано — здіймати лемент за дохлим собакою! От уже навіжена сім'я!

І, вишпетивши нас, вони порозходились.

Іларіон цілий день ходив такий пригнічений, наче він убив людину. А надвечір покликав мене й сказав:

— Треба його поховати. Під оцією чинарою!

Ми викопали глибоку яму і благоговійно опустили в неї останки Муради. Потім я випросив у бабусі глечичок вина, і ми справили на могилі Муради поминки.

Перший тост виголосив Іларіон.

— Зуріко, синку мій,— почав він,— тяжке, невимовне горе привело нас сьогодні сюди. Від нас пішов наш улюблений друг і товариш Мурада. Він завжди був вірний нам, як собака, і якщо взагалі існує собачий рай, то брама його відчинена для Муради. Світла пам'ять про нього вічно житиме в наших серцях. Нехай земля над ним буде пером, о мій Зуріко!

— Дякую тобі, Іларіоне... Пером земля над моїм Мурадою!

— А другу склянку я хочу випити за здоров'я близьких та родичів небіжчика. Нехай це горе буде останнє в твоїй сім'ї!

— Дякую, Іларіоне.

Тим часом у двір прокрався чорний собака. Він кілька разів обійшов могилу, потім сів неподалік і, заплющивши очі, завив.

— Плакальниці прийшли,— сказав Іларіон.

— Це собака Симона-мірошника, Мурадина мати,— сказав я.

— Господи помилуй! Іди сюди, собако!

Собака наблизився до Іларіона. Той кинув йому шматочок м'яса. Собака навіть не доторкнувся до нього й ліг на живіт.

— Відчуває,— сказав я.

— За Мурадиних батьків! Будь здоровий, собако! Це я взяв гріх на душу...— сказав Іларіон і випив.

— За батьків! — підтримав я тост.

На подвір'я скрадливо вступили ще чотири собаки.

— Ось собака Асало, це — Датіко, це — Деспіне, то — Мачин. А чому ж не прийшов головатий Мотронин пес? — спитав Іларіон.

— Він посварився з Мурадою. Торік я нацькував їх, і Мурада покусав його.

— Хто ж у такий час пам'ятає про сварку? Тьху на того собаку! Нелюд він, та й годі! — Іларіон сплюнув.

— Господарю! — почулося раптом біля нашої хвіртки.

— Хто там?

— Можна до вас?

— Будь ласка!

У двір зайшов семилітній хлопчина — син Махаре Гогічайшвілі.

— Що таке, синку? — спитав Іларіон.

— Телеграма на Зурікелине й ваше ім'я!

— Ану покажи!

Хлопець подав телеграму. Іларіон дістав окуляри, похукав на них, протер їх хусточкою, начепив на носа й почав повагом читати:

— "Блискавка. Зурікелі-песиголовцю та Іларіонові Носачу. Поділяю вашу глибоку скорботу з приводу трагічної загибелі дорогого Мурадн. Разом з вами гіркими сльозами оплакую небіжчика. Моє горе, біль мого серця незмірні. Не знаю, чи переживу цю втрату. Дуже шкодую, що не можу бути присутнім на похороні. Не знаю, як утішити вас, таких недотепних мисливців. Трясця вашій матері, телепні несосвітенні! Коли знову йтимете полювати на зайця, то візьміть і мене з собою. Цілую обох в лоб. Ваш засмучений друг".

— Без підпису! — сказав Іларіон.— Хто б це міг бути?..— І він знизав плечима.— А ходи сюди, синку! — звернувся Іларіон до хлопця, що приніс телеграму.

Той нерішуче ступив кілька кроків.

— Ближче, ближче, не бійся!

Коли хлопець підійшов зовсім близько, Іларіон схопив його за вухо і так крутнув, що той заверещав, наче гудок чайної фабрики.

— Хто дав тобі телеграму?

— Та він уб'є мене, якщо скажу!

— Тобі однаково не жити: якщо не він, то я тебе уб'ю! — сказав Іларіон, і "гудок" заверещав знову.

— Іліко Чигогідзе дав мені три карбованці й сказав, щоб я відніс цю телеграму Іларіонові й не признавався, від кого вона, бо він язика вирве.

— Значить, Іліко?

— Ага, Іліко!

Іларіон відпустив "гудка" і кулаком ударив себе в груди:

— Ну стривай же, Іліко Сліпака!..

Я щиро поспівчував Іліко.

Село огорнула ніч, і була вона така звичайна, наче того дня ніхто в нашій сім'ї не вмирав...

Кров за кров

Цього року в мене знову іспит на осінь — з російської мови. Двічі на тиждень ходив я вчитися додому до нашої росіянки. За цю послугу бабуся платила вчительці натурою: батман16 квасолі, чотири круги козячого сиру та пуд вина з нового врожаю. У порівнянні з торішнім для нашої сім'ї це була велика пільга — торік я мав два іспити на осінь.

Мій навчальний день починався так.

— Уставай, неробо годі вже тобі вилежуватись! Запізнишся! — гукала бабуся з низу оди17.

Зачувши її голос, я одразу ж схоплювався, кілька разів пробігав по кімнаті, тупаючи черевиками, з гуркотом пересував стільці з одного місця на друге, а потім навшпиньках повертався до ліжка, знов шугав у постіль і спав, аж поки бабуся не виливала мені на голову глек холодної води.

— І в кого ти вдався, отаке ледащо? — сипалась на мене лайка.— А хай тобі всячина, бусурмане!

— Чого ти від мене хочеш, га?

— Смерті твоєї — ось чого я хочу! Поховала б тебе під чинарою поряд з Мурадою і оплакувала б обох вас російською мовою. Хіба так важко вивчити російську? Вся Росія по-російському говорить, а ти чого такий нетямущий? Ану скажи, хто в нашій сім'ї, окрім тебе, не знав російської? Бідолашний твій дід сім років прожив у Росії, а коли повернувся, то шпарив по-російському краще за росіянина Івана, начальника пошти!

— Што ві говоріце? — дивувався я.

— Авжеж, тобі дивно! Дві години твій дід розмовляв з росіянином Іваном і так розмахував руками, наче вибивав на барабані. Дві години росіянин Іван слухав його, роззявивши рота, а потім повернувся до людей і сказав, що такої російської мови він зроду-віку не чув.

— Не может біц! — знову дивувався я і, вивертаючись від лозини, втікав до вчительки.

— Здравствуйце, вчителько! — вітався я, вступивши до хати вчительки Заблони.

— Здравствуй! Что мі сегодня будем делат? — питала вона.

— Сегодня? Дополю кукурудзу, з якою не впорався вчора, патом карова на пасовище, патом до млина пайду і патом драва рубатиму, а патом урокі.

— Ну, давай!— підохочувала мене вчителька, і я брався за науку. Після полудня, коли я закінчував роботу, починалось опитування пройденого за день матеріалу.

— Сполов?

— Сполов, учителько!

— Кукурудза змелена?

— Аякже, так добре змелена, що й просівати не треба!

— Корову напоїв?

— І напоїв, і трави поклав!

— А дрова?

— Дров нарубав стільки, що вистачить на тиждень!

— Што такоє граматіка?

— Граматіка греческоє слово!

— Молодець, ти тямущий хлопець! Ну, біжи додому! Одного ранку я вислухав солодкі бабусині речі і вже приготувався до чергового уроку, як до нас у двір зайшов Іліко.

— Ольго, генацвале,— почав він просити бабусю,— якщо можна, позич мені сьогодні Зурікелу!

— А російської мови ти його вчитимеш?

— Такої російської, як ото вчить його Заблона, і я можу навчити. Поставлю його на свої дві несполені кцеви18 кукурудзи, і так він у мене намахається сапою, що його мова видасться тобі не російською, а китайською! І ні квасолі, ні вина за це не візьму!

— А бодай у тебе язик відсох! Навіщо тобі хлопець?

— То вже моє діло! Ти тільки відпусти його.

— Ну добре, йди з ним, Зуріко, щоб йому і друге око осліпло! Побачимо, як він навчить тебе російської!

— Вперьод! — скомандував Іліко й пішов попереду мене.

— У чім річ, Іліко?

— Маю прохання до тебе, дорогий мій Зуріко: хочу послати тебе до Іларіона.

— Чого це?

— Та треба мені три пуди вина, а ти ж знаєш, такого доброго вина, як у Іларіона, немає ні в кого в селі!

— Ти попроси в бабусі — вона тобі дасть.

— Та на біса мені її оцет! Я ж не збираюся, песиголовцю, маринувати огірки!

— Так я й скажу бабусі.

— Тільки спробуй — зашию тобі пащеку, яку ти роззявив аж до вух. Краще роби, що кажу. Піди до Іларіона й попроси — нехай продасть або позичить. Він поважає тебе і не відмовить...

— Іди сам проси!

— Зуріко, генацвале, ти ж без ножа мене ріжеш! Бо після тієї телеграми він мене на рушничний постріл до себе не підпускає... А якщо він відмовить, тоді я покажу себе!

— Що ж ти зробиш?

— Що? Ти довідаєшся, в котрому чурі19 в нього цолікаурі20, що горить, мов спирт, і я утну таку штуку, що все село заговорить.

— Яку штуку?

— Той чурі ти позначиш, і опівночі вино з нього опиниться в моєму чурі!

— Ти що, з глузду зсунувся?

— Тсс, не репетуй на всю пельку! Хіба забув, чий тютюн куриш з тієї люльки, що подарував тобі Іларіон?

— Від твого тютюну ми з Іларіоном, чого доброго, наживемо сухоти!

— Ну гаразд, десять жмень тютюну, і ти — могила.

— Зараз даси?

— Зараз!

— Ну йди додому, я сам прийду до тебе з відповіддю.

— Гляди ж мені!

— До побачення!

Іліко поцілував мене в лоб, поплескав по щоці, потім так устромив у мене своє єдине око, що я помацав потилицю: чи не просвердлив наскрізь,— і промовив:

— Затям собі, бічо: зрадити Іліко Чигогідзе — це все одно що зрадити Батьківщину!

— Ну як тобі не соромно, Іліко? — образився я, і заспокоєний Іліко почимчикував додому.

Я зайшов у двір до Іларіона. Сонце, рум'янило розсипані по всьому балкону порізані яблука, а сам Іларіон, зіпершись на лікоть, лежав на розстеленій під липою козячій шкурі й дуже пильно читав газету тижневої давності. У нашому селі взагалі не існує сьогоднішньої, вчорашньої і позавчорашньої газети. Всі газети приходять через тиждень.

— Здрастуй, Іларіоне!

— Здоров був, Зурікело! Чого треба було спозаранку тому Сліпаці?

— Просто так зайшов!

— А все-таки, що занесло того дідька?

— Вина хоче. Піди, каже, до Іларіона, нехай позичить або й продасть три пуди.

— А миш'яку він не хоче?

— Ні, тільки вина.

— Ну, такого вина, щоб поїти того навіженого, у мене немає!

— Усе-таки жаль його...

— А він нас пожалів, коли підсунув перчений тютюн? А телеграма із співчуттям?

— Це правда!

— Отож і не проси мене!

— А знаєш, що він сказав?

— А що?

— Коли, каже, Іларіон відмовить, ти позначиш чурі з найкращим вином, а я його опівночі випорожню...

— Он воно як! Ну, Зурікело, тепер мені потрібна твоя допомога! Зроби мені послугу, і я тобі по-царському віддячу!

Увечері я сидів у Іліко і торгувався за тютюн.

— Даю тобі дві жмені, більше не маю!

— Що? Хочеш, щоб я задурно позначив тобі чурі?

— Ну, чорт з тобою, хай буде чотири!

— Десять!

— Чотири!

— Десять!

— Та десятьма жменями ти себе погубиш, шибенику! Згниють легені! Сам я, бачиш, курю тільки для того, щоб не пухли вуха.

— Не журися за мене!

— П'ять!

— Ні жменею не поступлюсь! Або давай десять, або я зараз же піду до Іларіона й розкажу йому все!

— На, бодай би луснула твоя ненаситна утроба! — вилаявся Іліко й висипав переді мною десять жмень тютюну.— Тільки підеш зі мною і допоможеш!

Після півночі я й Іліко лежали під проламаним тином біля Іларіонового марані21. Трава була мокра від роси.

— Апчхи!.. Апчхи!.. Апчхи!..— чхнув я тричі підряд.

— Щоб ти не виріс більший! Такий здоровило, а не даси ради своєму носові!— розсердився Іліко і штовхнув мене ліктем.

— Он той чурі, тридцятипудовий, бачиш, палиця застромлена,— прошепотів я Іліко.

Іліко просунувся в проламану в тину дірку й показав рукою, щоб я ліз за ним. Я взяв під пахву бурдюк і поповз слідом.

— Ну, почали! — звелів Іліко й подав мені сапу.

Ми працювали нечутно й швидко. Через п'ятнадцаять хвилин показалася кришка чурі.

— Відкривай! — сказав Іліко й почав готувати бурдюк. Горло чурі було таке широке, що ми обидва вільно пролізли б усередину.

Я підняв кришку. Іліко засунув голову в чурі і раптом загарчав, мов собака:

— Що це? Чурі порожній!

— Ну що ти, Іліко. Він просто неповний. Ти глибше заглянь! Іліко просунувся в чурі по плечі, а я стояв позаду.

— Ах ви ж злодюги! — несподівано зарепетував Іларіон, стрибаючи з обвитої плющем груші.— Стій, стрілятиму!

— Мерщій рятуйся! — крикнув я, хапаючи Іліко за ноги, але той вислизнув і сторч головою шугнув у чурі.

— Хто ти? Признавайся, а то тут тобі й амінь! — схопив мене Іларіон.

— Це я, Іларіоне! Не вбивай мене! — заблагав я тремтячим голосом.

— А де другий?

— Не знаю!

— Кажи, а то рішу!

— Не знаю, дядьку Іларіоне!

— Хто він?!

— Не знаю!

— Як це не знаєш, ви ж були разом!

— Не знаю!

— Зараз же замаж цей чурі, поки я з тебе душу не витряс, а потім я з тобою ще побалакаю! — сказав Іларіон і вліпив мені такого ляпаса, що замість передбаченого за планом пхикання у мене вихопився одчайдушний вереск.

Я мерщій поклав на вінця кришку, пригнітив її великим каменем і, взявши сапу, вже хотів був засипати чурі землею, як раптом він заговорив, мов чарівник:

— О всемогучий боже, нехай розступиться земля й поглине всіх шахраїв, негідників, пройдисвітів і лукавців! Пошли ти, владико небесний, грім і блискавку на голови Іларіона Шеварднадзе та Зуріко Вашаломідзе, що так пошили мене в дурні!

— Агов, хто там? Кажи, а то розтрощу голову! — крикнув Іларіон, просуваючи в чурі дуло рушниці.

— Це я, Іліко. Прийми рушницю, Носачу, не бери гріха на душу!

— Стерво ти, а не Іліко! Чого тобі треба в порожньому чурі?

Я аж душився зо сміху.

— Іларіоне, живим мене ховаєш? Побійся бога!

— А чого мені його боятися? Коли запакую нечисту силу, бог ще й подякує мені!

— Випусти, Іларіоне!

— Піди, Зурікело, розбуди сусідів, нехай побачать, який у мене в чурі одноокий борсук сидить!

— Іларіоне Шеварднадзе! Не ганьби мене перед усім селом! Досить, що я задихаюся в цьому гнилому чурі! Годі жартувати!

— А я не жартую! Зараз закупорю чурі і через місяць гнатиму з тебе горілку!

— Та кому потрібна вигнана з нього смердюча горілка? Ще потруяться люди! — сказав я.

— Зурікело! Продав мене, мов ту козу?

— А хто дав мені перчений тютюн і послав телеграму із співчуттям? Сиди там тепер і дихай сіркою!

— Ну, випустіть же мене, іроди кляті! Свої останні дні доживати мені в чурі, чи що?

— Не бійся, дідько тебе не візьме! Ти все своє життя сидиш у чурі, не знаючи, що діється на світі, а тепер тобі незручно? — кепкував Іларіон.

— Випустім його, шкода людини! — сказав я.

— Що ж, можна й випустити, тільки хай голосно крикне: "Я стерво!"

— Згоден? — спитав я Іліко.

— Стерво я, стерво! — вигукнув Іліко приреченим голосом.

Вилізши з чурі, він так глибоко вдихнув вологе нічне повітря, наче був членом екіпажу підводного човна, що повернувся з тривалого плавання. Потім узяв бурдюк і, зігнувши вказівний палець, сказав:

— Що ж, ваша взяла, скоряюсь.

Потім обернувся і, щось бурмочучи, пішов до хвіртки.

— Ти куди, невдячний! Не хочеш благословити нас? — спитав Іларіон.

— Хай благословить вас бог, дякую красно, вельми пошанували мене! — сказав Іліко.

— Та не так, вином! А відкопай, бічо, оцей чурі! — звелів мені Іларіон, показуючи на повний чурі.

Перш ніж узяти в руки сапу, я дістав тютюн, що його дав мені Іліко, й почав крутити цигарку.

— Не кури, Зурікело, тютюн перчений! — застеріг мене Іліко.

До останніх півнів над Іларіоновим чурі чулися тости, голосні поцілунки і пісня:

Три брати, три гурійці

У полі працювали.

Робота в них кипіла,

Гей, весело співали...

Уранці я й Іларіон, заточуючись, тягли додому Іліко і повний бурдюк вина.

Сторож

Якось я повертався з школи навпростець через чайну плантацію. Ізабелла22 вже дозріла і спокусливо дивилась на мене з дерев, Я не втерпів, повісив сумку на сучок і вмить опинився аж на верховітті. Виноград це пречудовий! Городяни кажуть, що ізабелла відгонить блощицями. Не знаю — блощиць я ніколи не куштував, але якщо вони й справді такі смачні, то хвала блощицям! Спершу я ковтав ягоди цілими, а коли заморив черв'ячка, почав випльовувати шкірку.

— Гей, хто там забрався на дерево? Хто марнує колгоспне добро?

Серце в мене закалаталось, і якби я вчасно не схопився за гілку, то полетів би сторч головою.

— Відповідай, хто ти? Чуєш? Чи тобі позакладало?

Я подивився вниз. Під деревом стояв Іліко з перекинутим через плече мотузком і з сокирою за поясом, а біля нього була коза, яка, ледь ворушачи губами, визбирувала виноградні шкірки. Я затамував дух.

— Кацо! Ти що, не чуєш? Хто ти такий, питаю, що допався до колгоспного добра? Якщо жива душа, то обізвись, а якщо нечиста сила, то згинь, пропади! Ну кажи, хто ти?

— Біс я, біс!

— Якщо ти бісове поріддя, то повинен знати, що бог створив колгоспи не на те, щоб усякий голодний пройдисвіт, усякий сучий син об'їдався виноградом! Зараз же злазь униз, а то струшу тебе, як грушу.

— Краще вилазь сюди та тут і поговоримо!

— Кому сказано — злазь!

— Не злізу!

— Не злізеш?

— Ні!

— Ну й сиди там крячкою, побачу, скільки ти витримаєш! Мені поспішати нема куди! — сказав Іліко й сів під деревом.

А я наминав собі виноград.

Мабуть, цілу годину сидів так Іліко. Нарешті йому терпець урвався, і він гукнув мені:

— Що ти там робиш?

— Гніздо собі мощу! — відповів я згори.

— Ще раз кажу тобі: злазь і по-доброму йди за мною в контору!

— Зачекай, поки я наїмся винограду!

— Та ти людина чи давильня? Ану злазь мені, бусурмане!

— Не злізу!

— Що, не скоряєшся владі?

— Ні!

— Ну, тоді сам ставай за сторожа! Ось тобі мотузок, ось сокира. Бери і сторожуй! — сказав Іліко і взявся за мотузок.

— Чого ти, кацо, причепився до мене? Іди собі своєю дорогою!

— Признавайся, кацо, хто ти, поки я не покликав людей!

Аж тепер Іліко помітив на сучку мою сумку і зняв її.

— Ну, ти вже в моїх руках. Зараз я довідаюся, що ти за птиця.

Іліко зручно підігнув під себе ноги, взяв сумку за кінці й витрусив на землю все, що в ній було.

— "Декамерон"...— прочитав він і відклав книжку набік.— "Як гартувалася сталь"... "Один серед людоїдів"... "Трістан та Ізольда"... "Витязь в тигровій шкурі"... Та хто ж ти такий, бідолахо?! І де ти вчишся, що в сумці твоїй немає ні зошита, ні олівця! — вигукнув розчарований Іліко.

— Це я, Зурікела, дядьку Іліко!

— А бодай ти пропав, негіднику! Як же ти замучив мене! Спускайся вниз та прихопи з собою гроно чи й два, бо я вмираю з голоду!

Я скочив з дерева і обійняв Іліко за плечі.

— Як поживаєш, дядьку Іліко?

— Як тобі не соромно? Стільки мене мучив! Що казати, коли пропали всі мої надії!

— А в чому річ?

— У чому? Ось уже півроку, як мене настановили польовим сторожем. Та ти ж про це знаєш!

— Ну й що?

— По-перше, дали мені коня, з яким я зовсім замучився... Якось дивлюсь — пасеться на полі корова Сіпіто. Я скочив з коня і хвать її за налигач! Оглядаюсь — де ж кінь? Погнався за конем, насилу спіймав його, обертаюсь — де ж корова? Відпустив коня, погнався за коровою, спіймав її, а коня вже нема! Лишив корову, кинувся за конем, оглядаюсь... Коротше кажучи, бігав я, висолопивши язика, від корови до коня і від коня до корови, поки вони обоє не повтікали. А вчора на загальних зборах голова заявив мені: "Іліко Чигогідзе, або виконуй свої функції добросовісно, або зніму тебе з посади..."

— І що ж ти збираєшся робити?

— Коли я побачив на дереві злодія, то подумав, що тепер реабілітую себе: спіймаю його, відведу в контору, і хай тоді посміє голова сказати, що, мовляв, Іліко погано працює! Аж виявляється, це ти, і я просто не знаю, що мені робити...

— Давай я піду з тобою в контору!

— Ти що, здурів? Хочеш, щоб твоя бабуся виколола мені друге око?!

— А що ж тобі лишається робити?

— Що? Відведу голові цю козу, і хай робить з нею, що хоче!

— А коза чия?

— Як то чия? Моя! Хіба ти вперше бачиш її?

— Але ж у неї була борода?

— Була, а тепер я її обстриг.

— Навіщо?

— Щоб не впізнали! А то ще глузуватимуть: сторож привів до контори свою козу!

— А далі що?

— Нічого. Коза нікудишня. Якби й пляшку молока випила, все одно не надоїш і склянки... А на м'ясо вона не годиться — самі кістки та шкіра. Від неї мені тільки збиток. Відведу, то ще й у роботу мені зарахується!

— А що, як довідаються?

— Як же довідаються, коли вона так змінилася? Мені й самому не віриться, що вона моя... Ну, бувай здоров, синку! Спасибі, що почастував мене виноградом, а то в роті зовсім пересохло...

— На все добре, Іліко!

— Зуріко, генацвале, гляди ж не викажи мене Іларіонові, а то він згубить мене з світу,— попросив Іліко.

— Не бійся, Іліко, я могила!

Господар безбородої кози не знайшовся, і через місяць її, помітно поповнілу, віддали Іліко як премію за добру роботу,

Загальні збори

Посеред села на пагорку стоїть самотня ялина. На ній висить дзвін, знятий з дзвіниці зруйнованої церкви. Перш ніж зруйнувати остаточно, церкву цю перебудували на клуб, потім — на склад, потім був тут хлів, потім — медпункт, потім — бібліотека; після цього хотіли зробити гараж, але виявилося, що двері занадто вузькі для машин. Тоді церкву розібрали й побудували пекарню, потім читальню. Тепер знову зруйнували. Іліко казав бабусі, що, здається, знов на церкву переробляють. У бога я не вірю, і мені однаково, що там буде. Бабуся моя теж не з богомільних, але вона вважає, що краще церква, ніж читальня...

Отож висить той дзвін і двічі на день дзвонить — уранці, коли починається навчання в школі, і ввечері, коли треба сповістити про пожежу або про загальні збори колгоспників.

Мене, як єдиного в сім'ї чоловіка, завжди запрошують на збори, але тільки з дорадчим голосом.

Сьогодні дзвін забемкав увечері. Диму ніде не видно було — отже, скликали на збори.

— Зуріко, ти йдеш?— гукнув мені Іларіон.

— Іду, йду, Іларіоне! — обізвався я, перескакуючи через тин.

— Ти не знаєш, чого скликають збори? — спитав я дорогою Іларіона.

— Та що тут знати! Мабуть, знову про контору!

Коли ми прийшли, збори вже почалися. Виступав колгоспний бухгалтер Алфез. Ми з Іларіоном сіли в задньому ряду й прислухались.

— Так ось,— вів далі Алфез,— наш Авксентій, коли призначили його головою колгоспу, звелів розібрати контору й поставити її перед своєю хатою. Потім ми обрали Кіріле, і контора опинилася перед його домом. Торік головував Дімітрі, і контору перетягли на нове місце. А тепер наш новий голова Шалва вимагає, щоб принесли контору до його дому. Є пропозиція знов розібрати контору й поставити її перед Шалвиною хатою. Ну, хто хоче висловитись? Тільки попереджаю: регламент — п'ять хвилин! А то є такі, що як розпустять язика, то вже й не зупиниш...

— У мене є запитання! Можна?

— Ага, ти, Трифоне? Ну, кажи!

— Як ви бажаєте, шановний Шалво: нову контору побудувати перед вашою хатою чи на старій замінити черепицю?

— Трифоне Сіхарулідзе! — зірвався на ноги голова.— Не забивай мені баки, а говори серйозно, а то я тобі покажу твоє місце! Контору треба розібрати й поставити недалеко від мене! Не можу я щоденно стільки часу гаяти. Встаю рано-вранці і тільки надвечір до контори потрапляю!

— А ти піддай ходу, дорогий Шалво!

— Хто це сказав? Нехай устане, щоб я подивився на цього героя!

— Товариші, ближче до діла! У кого ще запитання?

— У мене! — сказав Макарій Цхоїдзе і так відкашлявся, що мало голосові зв'язки не порвав.

— Давай, Макарію!

— Де поділась ота породиста телиця, яку я торік купив на базарі в Самтредіа23?

— Не пережила пологів нашої головихи!

— Хто це там влаштовує мені провокацію?!

— У мене є пропозиція. Можна? — спитав Іларіон.

— Надайте слово Іларіонові!

— Нема чого тепер гадати, де поділася телиця, чому будівельний матеріал, призначений для клубу, пішов на хату нашого голови чи як колгоспне вино опинилося в його чурі. Навіщо це? Ще хтось довідається і ославить нас на цілий світ. Не годиться виносити сміття з хати...

— Іларіоне Шеварднадзе! Ти теж добра штука! Стривай, ти відповіси мені за жінчині муки! А зараз краще сідай!

— Дайте чоловікові висловитись! Він же правду каже! — заступився Іліко.

— Отож я й кажу: чи не краще буде зробити навпаки — розібрати головину хату й поставити її біля контори?

— Та що ти, кацо, тиждень тому він перекрив хату, і вже розбирати?

— Ну, тоді зробімо так: голова хай переселяється в контору, а в головиній хаті буде контора.

— Ти що, здурів? Хочеш, щоб я свій будинок під цинком віддав за трухляву халупу? — спалахнув голова.

— Можна зробити ще так: розібрати головину хату і перенести її на подвір'я контори, а потім розібрати контору і поставити її там, де була хата!

— Але ж від перестановки доданків сума не зміниться! — зауважив учитель.

— Ну все, більше пропозицій не маю! — сказав Іларіон і сів.

— У мене є пропозиція,— обізвалася Маргаліта Чантурія.— Завтра до нашого села приїжджають тбіліські артисти, а через те що у нас немає клубу, проведімо концерт у світлиці голови. На зло йому! Вони покажуть, де раки зимують! Вимучать своїми номерами та ще й примусять плескати їм у долоні!

— І надало ж мені призначити тебе ланковою!

— У мене запитання до голови! — підхопився хтось.— Стара школа ось-ось завалиться. Коли він побудує нові класи?

— А навіщо йому класи? Він будує безкласове суспільство! — сказав Іларіон.

Голова зблід. Справа ускладнилась.

— У мене гарна пропозиція! — підвівся Іліко.

— Кажи, Іліко, кажи!

— Друзі, ми знову відхилилися від основного питання. Давайте спочатку вирішимо, як бути з конторою, а потім обміркуємо інші питання. Головне — з'ясувати: де нам ставити контору,— сказав Іліко і своїм єдиним оком почав свердлити лоб голови колгоспу. Той, не витримавши погляду, провів рукою по лобу й опустив голову.

— Кажи, Іліко, не муч нас!

— Може, не варто взагалі розбирати контору? Чи не краще скластися гуртом та купити голові "ем-один"?

— Ти що, погубити нас хочеш? А як, борони боже, станеться аварія? Що ж нам, сиротам, тоді робити без свого господаря?! Вже краще посилати щоранку до нього, додому двох дужих парубків, і хай вони його на руках приносять у контору!

— Мало того, що на шиї в нас сидить, то ще й на руках його носити?

— Ну, гаразд, є ще одна пропозиція... Де наш шофер Шутуя?

— Тут я, Іліко!

— Як почуває себе твоя машина? Сподіваюся, добре?

— Дякую, нівроку. А як ваше здоров'я, Іліко?

Почулося хихикання.

— Чи не знайдеться в тебе четверо зайвих коліс?

— А навіщо тобі колеса, Іліко?

— Навіщо? Приробимо до контори та й будемо перекочувати її туди й сюди, туди й сюди!

У залі знявся такий регіт, що вже нічого не чути було.

— Іліко Чигогідзе! — звернувся до промовця голова.— Якщо ти не пошкодуєш за свої слова на сьогоднішніх зборах, то плюнеш мені межи очі!

— Хай тобі бог помагає, дорогий Шалво... Просив тебе, признач мене листоношею, а ти призначив сторожем у полі... І це мене, одноокого! Що ще гірше ти можеш зробити мені?

— А ти, може, хотів би стати головою колгоспу?

— А що, думаєш, не справився б? Ого, ще й як! Вибудувати собі палати з колгоспних матеріалів і кричати на людей я можу не згірше за тебе! І в лінощах, і в апетиті тобі не поступлюся!

Голова сторопів.

— То як же, люди добрі, вирішимо? — розвів руками головуючий.

— Можна мені? У мене є ще одна пропозиція!— вигукнув я і глянув на Іларіона.

— Мовчи, шмаркачу! — цитькнув хтось на мене.

— Ми ж на зборах, хай говорить! — сказав Іліко й втупився в мене своїм єдиним оком.

— Говори, песиголовцю, говори! — загомоніли в залі.

— У мене є пропозиція... Оскільки тут усе село і збори наближаються до кінця, то не можна розходитися без якоїсь ухвали...

— Не мороч нам голови, шибенику, кажи до діла!

— Води, якщо можна...— насилу повернув я пересохлим язиком.

— Дайте води цьому вариводі!

Я спорожнив півграфина і, перевівши дух, почав знову:

— Отже, оскільки справа так повернулася і ми не можемо прийти до спільної ухвали...

— Говори коротше, поганцю! Зовсім нас замучив!

— Я пропоную скинути голову і обрати нового!

Зал завмер, і я з тремтінням у колінах чекав, що ось-ось ударить грім. І грім ударив...

То була перша пропозиція, яку я висловив на загальних зборах і яка пройшла одноголосно.

— Дай боже тобі здоров'я! Якби не ти, то збори тяглися б до ранку. Завтра оберемо нового голову та й по всьому! — сказав Іларіон і поцілував мене в лоб.

Бурка, чоботи та шкарпетки

Зима цього року випала страшенно холодна й вітряна. Вітрюга віяв крізь щілини в нашу хату, і з ним ми не могли нічого вдіяти. Бабуся затикала щілини ганчірками, а коли їх не стало, взялася за мої домашні

зошити. Ви не уявляєте собі, з якою радістю я допомагав їй знищувати ці документи, що ганьбили мене!

Коли всі щілини в стінах було законопачено, в хаті потепліло. А надворі не переставав сніговій. Ми з бабусею сиділи біля каміна. Бабуся в котрий уже раз захоплено розповідала якусь казку і час від часу поглядала на мене, щоб пересвідчитися, слухаю я її чи ні. Я жував собі ткбілквері24, похитував головою і думав про своє. Молодий царевич якраз пролітав на білому коні над кришталевою вежею і почув пісню пишної красуні, що знемагала за сімома замками, коли на нашому балконі затупотіли чиїсь ноги.

— А глянь-но, бічо, хто там прийшов! — сказала бабуся, підкладаючи дров у камін.

Я виглянув у вікно. На балконі стояли Іліко та Іларіон і струшували з себе сніг.

Я відчинив двері й запросив гостей до хати.

— Здоровенькі були! — привітався Іларіон, кинувши в куток новісінькі лижі.

— Де ти їх узяв, Іларіоне? — спитав я.

— Де не взяв, то взяв... Хіба ти завтра не збираєшся до школи? А за ніч снігу випаде по шию... Ану приміряй, чи підійдуть.

Я обійняв Іларіона й поцілував його, потім благально глянув на бабусю. Бабуся кивнула головою, всміхнулася й пішла до комірки, яку чомусь називала "касою".

Ми підсіли до каміна, а тим часом бабуся вийшла з "каси", несучи в руці пляшку горілки та дві чурчхели25, а в пелені яблука та груші хечечурі.

— Ну, навіщо це, Ольго? Їй-богу, даремно ти турбуєшся. Ми просто так зайшли, погомоніти,— сказав Іларіон і взяв від бабусі пляшку.

— Коли так, кацо, я віднесу назад,— сказала бабуся.

— Ну, що ти базікаєш, Іларіоне? Як не хочеш, не пий, а за інших не розписуйся! — гаркнув на нього Іліко і схопив головешку.

— Що, ти п'єш горілку? — спитав Іларіон, і його обличчя стало таке, наче більшого дива він зроду не бачив.

— У таку холоднечу не те що горілку, а й термометр проковтнеш, аби тільки градуси були,— сказав Іліко й налив горілки.— Ну й зима цього року. Холод просто скажений...

— Одубіти можна! — сказав Іларіон, теж налив, вихилив і скривився, потім понюхав рукав, укусив яблуко й, наче жуючи жуйку, зауважив: — Ці яблука, дорога Ольго, восени такі кислі, що коли свиня покуштує, то з прив'язі зірветься, а тепер чому вони такі солодкі стали?

— Тебе тільки почастуй горілкою, і на язиці в тебе ткемалі26 стає варенням! — відповіла бабуся.

Випили по другій. Потім по третій, по четвертій.

— Сьогодні наш листоноша заходив до мене...— мовив Іларіон.— Приніс сповіщення про загибель сина Герасіме. Я, каже, не зможу йому сказати, скажи ти...

— Ой синку ж мій, синку! Нещасна твоя мати! — заголосила бабуся, схопившись за голову.

— Загинув у Керчі, бідолаха...— вів далі Іларіон.— Сьома похоронна в нашому селі...

— І ти сказав Герасіме? — спитав я.

— Чи ти, бічо, здурів?! — гримнув на мене Іліко.— Та цією звісткою він зруйнував би сім'ю!

— Боже, зруйнуй сім'ю того нелюда Гітлера! Вигуби все його кодло!.. І як носить його земля після всіх моїх проклять!..— тужила бабуся.

— Що ж ти збираєшся робити?

— Що збираюсь робити? — перепитав Іларіон і дістав з кишені друкований папірець, довго розглядав його, а потім раптом кинув його в камін. Спалахнуло полум'я і на мить освітило Іларіонове обличчя. По його щоках скотилися дві великі сльози.— Так буде краще, синку. Якщо з божої ласки хлопець живий, він дасть про себе знати. А як ні — нехай чекає батько... Людина живе надією... Тільки ж ти про це нікому не проговорись! Чуєш?

— Чую,— відповів я.

— Ольго! — долинуло з подвір'я, потім хтось піднявся сходами на балкон, обтрусив сніг.

До кімнати зайшов наш сільський агітатор Георгій Вашакідзе.

— Добрий вечір вам! Даруйте, що так пізно, але справа у мене невідкладна!

— Здоров був, агітаторе! — відповів Іліко й налив горілки.

— Прилаштовуйся біля каміна, синку! — запросила бабуся.

— Ну, що скажеш нового, агітаторе? Як ідуть справи на фронті? — спитав Іларіон.

— Справи на фронті йдуть непогано. Наступ противника зупинено. Гітлерівський план блискавичної війни провалився!

— Таж про це писалося в січневих газетах, а тепер уже лютий... Ти щось нове скажи!

— Нове? Справа у мене до вас серйозна. Слухайте!

— Починай! — сказав Іларіон.

Агітатор кашлянув, підвівся й почав так, наче виступав на багатотисячному мітинзі:

— Товариші! Соціалістична Батьківщина в небезпеці! Підступний ворог своїми кривавими лапами намагається задушити нашу країну! Наша доблесна Червона Армія веде героїчну боротьбу проти фашистської зграї...

— Чого ти торочиш, непутящий, по-газетному! — перебив агітатора Іліко, втративши терпіння.— Скажи прямо, чого ти хочеш?

Агітатор збентежився.

— Ну, кажи, кажи, чого тобі треба!— підбадьорив його Іларіон.

— Та ось подарунки для червоноармійців збираємо, то, може, й ви чимось допоможете?..— сказав агітатор і з такою полегкістю зітхнув, наче зняли у нього з шиї зашморг.

— Отак би й сказав, синку, а то почав читати цілу доповідь...— зауважила бабуся.

— А які подарунки думаєте посилати? — спитав Іліко.

— Всякі: фрукти, теплий одяг, рукавиці, шкарпетки — хто що може... Сьогодні четвер, а в понеділок від імені нашого села піде на фронт цілий вагон подарунків. Коли щось виділите, несіть сюди, до Ольги. А завтра зайдуть наші хлопці й заберуть,— сказав агітатор і пішов.

Ми довго сиділи мовчки — мабуть, кожен думав, що б таке подарувати червоноармійцям.

Тишу порушив Іліко:

— Якого нажив я добра? Ніякого! Маю лише бурку, що он висить за дверима. Встань, Зуріко, неси її сюди!

Я здивовано глянув на Іліко.

— Чого ти вилупив очі? Неси! Світ не провалиться, якщо такий, як я, старий шкарбан не носитиме бурки. Я, синку, легко обійдуся цією ватянкою. Та й до весни недалеко...

Я вийшов на балкон і заніс до кімнати майже нову чорну бурку, ту саму бурку, якою Іліко вкривався, яку беріг як зіницю ока і якої не позичив навіть Іларіонові на його весілля, боячись, щоб не зіпсував.

— Хай буде у вас... Прийдуть хлопці — віддайте,— сказав Іліко, не дивлячись на бурку.

— Що я скажу тобі, Іліко Сліпака: ганьба богові, що позбавив тебе ока! Я-то знав, що в тебе золоте серце, але не думав, що в цих висхлих грудях лежить такий самородок,— сказав Іларіон і почухав потилицю. Потім він занепокоєно засовався на стільці й раптом схопився і, сказавши: "Я зараз прийду", вискочив з кімнати.

— А я знаю, куди він побіг! — усміхнувся Іліко й приліг.

— Куди? — спитала бабуся.

— Ну, звісно, додому! Хіба ти його не знаєш? Зараз він мені на зло принесе найкраще, що є в його домі. Та хіба я не знаю, який то голодранець?!

Не минуло й п'яти хвилин, як Іларіон відчинив двері, пройшов у куток і поставив поряд з буркою Іліко свої новісінькі, ще не взувані чоботи.

— Ти що, з глузду з'їхав, нещасний?! — вигукнув Іліко.

— Вставай, діду, ти ж не збираєшся тут ночувати! — відповів Іларіон і мовчки пішов до дверей.

Тієї ночі ми з бабусею спали разом. Тільки-но я заснув, як мене розбудив шурхіт. Я розплющив очі. Бабуся сиділа скраю на ліжку й нечутно одягалася. Я нічого не сказав їй, удав, що сплю, і почав спостерігати за нею. Одягнувшись, вона встала, переклала свою подушку на стілець, потім обережно підігнула мені ноги, розпорола у себе в головах матрац і почала жмутами висмикувати з нього вовну. Після цього навшпиньках пройшла в "касу", принесла гребінь і, поклавши в камін кілька полін, умостилася на простеленій там козячій

шкурі. Поставивши гребінь між колінами, вона взяла вовну й почала її начісувати, розхитуючись усім тілом у такт рухові рук і щось сама собі бурмочучи. Сидячи спиною до мене, бабуся вся віддалася роботі й була схожа на стару жінку в чорній жалобі, яка, побиваючись над мертвим сином, зів'ялими руками рве на собі сиве волосся.

Підвівшись у ліжку, я довго дивився на бабусю. На очі мені набігли сльози, і я думав, хто ж буде тим щасливим солдатом, для якого бабуся, не пошкодувавши свого тепла, в цю холоднющу зимову ніч плела шкарпетки з вовни, зігрітої старечим тілом.

Літературний вечір

Зимовими вечорами я й Іларіон приходимо на посиденьки до Іліко. В каміні потріскує велике каштанове поліно, на сковорідці шкварчить шинка і тут же гріється налите в глечик вино. А ми ріжемося в нарди27 або читаємо вголос книжку. Але частіше Іліко й Іларіон розмовляють про політику. Політика завжди в центрі уваги, і не тільки в хаті Іліко а й в усьому світі, бо стоїть зима 1942 року і німці під Москвою.

— Ду-яке28, Зурікело! — оголошує Іліко і стає в нових воротах.

— Шашу-беші!29 — оголошую я і виводжу свою шашку з двору Іліко.

— Кажи шість і п'ять, песиголовцю, а то провалю тобі голову!.. Бабуся твоя "шашу-беші"!..

Хіба ж я винен, що в Іліко одне око, та й те косує? Із страху перед ним я більше не кажу "шашу-беші".

— П'ять і шість, Іліко!

— Отож-бо! — каже Іліко, грізно дивлячись на мене. Іларіон читає зведення Радянського Інформбюро.

— Ну, тепер капут Гітлеру! — сказав він.

— Яган!30 — сказав Іліко, убив мою шашку й замкнув ворота.— І тобі капут, Зурікело, вставай уже!.. Ну, що там у газеті, Іларіоне?

— Стали під Москвою і ні кроку далі!

— А що чути про Другий фронт?

— Чого їм поспішати?.. І взагалі, Англія — велика шельма! Намовляє Америку: допоможи, мовляв, мені, а від Радянського Союзу відкинься!

— І що ж відповідає їй Америка?

— Це, каже, не твоє діло!

— А тим часом Німеччина підбиває Туреччину та Японію: як тільки, каже, я вступлю в Сталінград, ви вдарте з свого боку!

— Чи не думає вона, що вступити в Сталінград — це все одно що вступити в "Червоний Хрест"? Напиши заяву Вірочці Бурчуладзе — і тебе з оплесками приймуть!

— Останнім часом щось не подобається мені політика Туреччини, дорогий Іларіоне!

— О, це така пройдисвітка... Коли помітить, що Німеччині скрутно, то оголосить їй війну.

— Ну, що ти, кацо?

— Ось я, а ось Німеччина! Зголиш мені вуса, якщо вона цього не зробить!

— А Японія?

— Що Японія? Німеччина її підганяє — починай, мовляв, чого чухаєшся? А Японія їй у відповідь: он ти, каже, стала під Москвою і далі ані руш. Скажімо, я почну, а потім куди мені подітися?

— А що ж Німеччина?

— Двічі оголошувала по радіо, що взяла Сталінград, та хіба Японію обдуриш? Вона ж бо з біса хитра!..

— Кепські їхні справи!.. А налий, Зурікело!

Я наливаю вина, ми беремо склянки і п'ємо за перемогу, за тих, хто на фронті, й за мир.

— А я вірша вчора написав! — раптом випалив я.

Іларіон від несподіванки випустив з руки шматок шинки, а Іліко похлинувся вином і посинів, як півнячий пупець.

— Що? Що ти сказав? — спитав, перевівши дух, Іліко.

— Вірша написав... Про війну!

— Прочитай нам, будь ласка! — попросив Іларіон і глянув на Іліко.

Я дістав з кишені аркушик, підвівся, простяг уперед ліву руку і якомога голосніше почав:

Проклятая Німеччина

Пішла на нас війною,

Та не здолати наш народ,

Що мужньо став до бою!

Герої наші не здаються.

Гуркочуть танки, літаки й гармати.

І я на захист Батьківщини

Готовий хоч сьогодні стати!—

закінчив я і з трепетом чекав вироку.

— Написано досить гучно! — промовив Іларіон після півгодинної паузи.

— Це ще півлиха, можна прочитати й тихіше, а от що з ним тепер буде?! — сказав Іліко, співчутливо дивлячись на мене.

— А коли тобі вперше засвербіло писати вірші? — спитав мене Іларіон.

— Місяць тому,— відповів я.

— Де ж ти був досі, песиголовцю? Хіба не міг сказати вчасно? Що ж нам тепер робити? Ольги, бабусі твоєї, мені шкода, вся її праця пішла за водою... А я й раніше знав, що одного прекрасного дня ти все одно з прив'язі зірвешся! — сказав Іліко й махнув рукою.

— А скажи, вірші легко приходять тобі в голову?

— За день пишу вісім-дев'ять таких віршів! Паперу немає, а то й більше написав би!

— Мало! — сказав Іліко.

— А бабуся твоя знає, що ти почав писати вірші? — спитав мене Іларіон.

— Ні!

— Ну то й не кажи їй. Досить з неї, бідолашної, і свого лиха... Є в тебе ще якісь вірші?

— Є. про кохання...

— Ану, прочитай!

Я нерішуче глянув на Іліко.

— Катай, катай, тепер уже однаково! — сказав він.

Витяг я з кишені другого вірша і тихо почав:

Заметільна ніч надворі —

Сяє місяць, сяють зорі!

Я від щастя сльози ллю.

Уночі блукать люблю.

Не бере ні сон, ні втома...

Ох, не всі у мене вдома!..

Останні рядки я прочитав з таким почуттям, що до горла мені підкотився клубок і на очі навернулися пекучі сльози.

Пауза була довша, ніж я сподівався. Іларіон і Іліко дивилися один на одного, мов побиті пси.

— Ну, що ти скажеш? — спитав нарешті Іларіон, звертаючись до Іліко.

— Останній рядок добре написаний, стільки в ньому почуття...

— Але ж він казав, що вірші — про кохання. Чому ж про кохання ні слова?

— А він соромиться! — сказав Іліко.

— Це ж вірш, дорогий Іларіоне! У вірші всього не скажеш!

— По-перше, це такий вірш, як є правдою те, що твій ніс тебе прикрашає! А по-друге, якщо вірш про кохання, то треба хоч згадати просте кохання.

— А коли людину не бере сон, коли в неї наче не всі вдома і вона блукає вночі, то що ж це в біса таке, як не кохання?! — розізлився я.

— А хіба в Іліко усі дома, хіба мало швендяє він ночами? Але ж він не закоханий! — сказав Іларіон.

— Ей, ти, старий шкарбане, прикуси язика! — скипів Іліко.— Цей віслюк не здатний зліпити вірша, а причому тут я! Зараз же вкинь у камін оту базгранину, а то язика тобі вирву! — гаркнув на мене Іліко.

— Стривай, спочатку розберемо вірш! — зупинив його Іларіон.— Ось ти пишеш, що надворі хуртовина і сяє місяць, зорі. Хіба ж так буває?

Правду мовити, над цим я не замислювався, коли писав вірша, і тепер, почувши Іларіонове запитання, остовпів.

— І потім, якщо в тебе безсоння, якщо розгулялася хуртовина, світ валиться, то чого ж ти, телепню, радієш, чого, як ти пишеш, від щастя сльози ллєш? — спитав Іліко.

— Та що ви тямите в поезії? З глузду обидва зсунулись! — розсердився я.

— Почувши ці твої вірші, можна було не те що з глузду зсунутись, а й душу богові віддати! — сказав Іліко й поналивав усім вина.

Іларіон підняв склянку, погладив мене по голові й сказав ласкаво:

— Інша у тебе біда, мій дорогий Зуріко... Я знаю, що спонукає людину писати вірші... Коли я був хлопчак, як ти, теж написав про кохання:

Як не вийдеш ти за мене,

Я застрелюсь! Де патрони?

Божий світ мені немилий

Без коханої Мотрони.

Пам'ятаєш, Іліко?

Іліко ствердно кивнув головою і вдоволено захихикав.

— Тоді я і про тебе подумав, що ти збожеволів, але потім усе минулося. Мабуть, так і в Зурікели.

— Знаєш, синку, з тебе вийде такий самий поет, як і з мене. А який я славетний поет — це скаже тобі Іліко... Пиши, синку, за це нікого не карають... А твоїй дівчині, коли вона така ж дурна, як і ти, ці вірші ще, може, й сподобаються. А якщо й не сподобаються, не гризися цим! Кохання щойно знесло яєчко в твоєму серці. Згодом вилупляться пташенята, вкриються пір'ям, полетять. І тоді — гайда! Блукатимеш по світу закоханий... За твоє кохання, дорогий мій Зуріко!

Я стояв з опущеною головою, почервонівши як рак, і слухав Іларіона. Здавалося, він засунув руку мені в пазуху, вийняв з грудей серце і, обережно поклавши його на долоню, читав слово в слово, що на ньому було написано.

Перше кохання

— Чигогідзе!

— Я, вчителю!

— Каландадзе!

— Я тут, учителю!

— Сухарулідзе!

— Він захворів, учителю, і Чконія, Центерадзе, Бурчуладзе, Корідзе, Нінідзе та Глонті повели його додому.

— Що, не могли піти всім класом? — спитав жалісливий учитель.

— Та ми хотіли, але не було вже за що взяти його!

— Вашаломідзе! Вашаломідзе! Ва-ша-ло-мі-дзе! — кричить учитель і стукає по столу кулаком.

— Тут я, шановний учителю!

— Будеш ти тут чи не будеш, все одно користі з цього ніякої!

— "Так, бути чи не бути — ось питання!" — патетично проголошує Ромулі.

— Ромулі Каландадзе, вийди, будь ласка, з класу!

— Холодно, вчителю!

— Бери свою пайку дров і йди геть! — підтримую я вчителя.

Ромулі виходить, а на мою голову падає біда.

— Вашаломідзе, що було задано на сьогодні?

— Застосування соди...

— Ану йди відповідати!

Наче не своїми ногами я поплентався до дошки, взяв крейду і так натиснув нею, що вона розкришилася в руці, мов грудочка солі.

— Починай, Вашаломідзе!

— Існує чимало способів застосування соди. Приміром, на похмілля Іліко Чигогідзе насипає соду на язик і ковтає, Іларіон Шеварднадзе

столову ложку соди розчиняє у склянці теплої води і випиває за одним духом, а моя бабуся...

— Вашаломідзе, забирайся з класу!.. Хто живе в сусідстві з ним?

— Я! — підводиться з-за парти Мері Сіхарулідзе.

— Сьогодні віднесеш записку його бабусі... Вашаломідзе, марш із класу!

— Та я піду, але хто ж у класі залишиться?

— Вийди! — прошепотів учитель, кинувши оком на чорнильницю. Я вийшов. Мабуть, так не зраділи моряки Колумба, помітивши землю, як зрадів Ромулі, побачивши мене.

— Вигнали?

— І все через тебе!

— Чого ж через мене? Сидиш на уроці як пень... Думаєш, я не знаю, що ти закоханий?

— У кого, дурню?

— У Мері.

— Ще раз скажеш — по морді заїду!

— А я тут причому? Весь клас про це говорить.

— Хіба нам час кохати! — вигукнув я.

— А чого ж? Моя бабуся вийшла заміж у чотирнадцять років!

— Ну чого ти хочеш?

— Я — нічого. Якщо хочеш, скажу їй, що ти її кохаєш?

— Якби кохав, то й сам сказав би!

— Ага! Освідчитися в коханні — це тобі не урок відповісти! Навіть коли ти вивчиш урок, то такого наговориш... Коханій, дівчині треба листа написати!

— А ти писав коли-небудь такі листи?

— Ого, ще й скільки!

Я допитливо глянув на Ромулі — чи, бува, не жартує. Але в його очах прозирала сама правда. Я повірив йому і сказав:

— Ромулі, ти для мене як рідний брат, отож не буду критися... Допоможи мені, бічо! Кохаю я її!

Ромулі так зрадів, наче не я, а він сам закохався. Він схопив мене в обійми, підняв і, обкрутившись, опустив на землю.

— Ну, тепер діло за мною! Такого листа накатаємо...

Часу було у нас досить. Ми забралися в порожню класну кімнату. Я сів за стіл, Ромулі, немов учитель, ходив по кімнаті, заклавши руки за спину, й диктував:

— "Моя найдорожча, найлюбіша і найніжніша! Кохання — це найбільше почуття. Від кохання людина німіє, глухне, сліпне й божеволіє".

— Брехня це! — злякано перебив я його.

— Знаю, але так треба... Пиши далі: "Відколи я вперше побачив тебе, я пізнав абсолютну істину краси. Я зрозумів сенс свого буття, я сприйняв тебе як апофеоз душевних переживань і естетичної насолоди".

— Звідки ти береш такі слова? — спитав я, приголомшений.

— Один студент з Тбілісі прислав моїй сестрі такого листа. Він закоханий у неї.

— І що, вона збирається вийти за нього заміж?

— Збиралася, але потім приїхав з Тбілісі наш сусід і розповів, що в того студента немає однієї клепки в голові... Ну, пиши далі: "Не буду критися, я кохаю тебе всією душею і хочу, щоб ти стала моїм духовним другом і вірною супутницею життя. Мене зводять з розуму твої очі, вії, твій стан, погляд, твої перлисті зуби, коралові вуста, агатове волосся, пальці, руки... уся ти зводиш мене з розуму. Без тебе мені й світ не милий. Я не погоджуюся з Шекспіром там, де він каже: "Нікчемо, бабою тебе назвати слід". На цьому кінчаю. До побачення!.."

— Ну як?— спитав мене Ромулі і взявся в боки.

— Ще трохи — і твоя сестра розтанула б перед ним,— сказав я.

— І камінь зворушить! — сказав Ромулі.

Я побіг на пошту, купив конверта, поклав у нього листа, послинив язиком, заклеїв і засунув його в кишеню. Серце в мене билося, мов пташка в клітці. Відповідь на цього листа буде вироком моєму першому коханню.

На останньому уроці я непомітно засунув листа в сумку Мері й завмер, мов небіжчик. Я не чув, коли продзеленчав дзвінок, як розійшлися товариші. Сидів отак каменем, аж поки не штовхнула мене прибиральниця й не сказала:

— З якого це часу ти, Вашаломідзе, так полюбив школу, що й додому не йдеш? Підніми ноги, замести треба.

— Здрастуйте, тітко Мако...

— От лиха година! Сто разів сьогодні бачились, і ти вітаєшся зі мною?

— До побачення, тітко Мако...

— Боже, змилуйся над цим бідолахою! — прошепотіла тітка Мако і, перехрестившись, квапливо вийшла з класу.

Увечері я знов сидів у Іліко, і ми гуляли в нарди. Злість моя минула, настрій у мене був веселий.

— Ду-беші. Що, бічо, більше не написав вірша? — кепкував Іліко.

— Шаші-чарі!31 Прочитай, будь людиною! — скалив зуби Іларіон.

— Іліко! — почулося знадвору.

— Хто там?

— Це я, Іліко, Ольга. Мій пройдисвіт у тебе?

— Заходь, Ольго, заходь! Тут твій пройдисвіт!

До хати, згорбившись, зайшла бабуся, зняла шаль, привіталася, поставила ціпка в куток біля каміна і, підсівши до вогню, звернулася до мене:

— Зуріко, синку, скільки років твоєму вчителеві хімії?

— Та років, мабуть, тридцять — тридцять п'ять... А в чому річ? — спитав я і обернувся на слух.

— Він що, несповна розуму?

— З таким учнем і розуму позбудешся!— сказав Іліко.

— Та що ви? У нього розум і в голові не вміщається! — сказав я.

— Іларіоне, подивися, ради бога, що він тут мені пише! — сказала бабуся, подаючи Іларіонові листа.

У мене похололо в душі.

Іларіон узяв листа, надів окуляри і спитав:

— Хто його приніс тобі, Ольго?

— Дочка Ладіко Сіхарулідзе, Мері.

Іларіон розгорнув листа і почав читати:

— "Моя найдорожча, найлюбіша і найніжніша!.."

— Це він тобі так пише? — спитав Іліко.

— Мені, присягаюся тобою!

У роті в мене пересохло, руки похололи, і на лобі виступив піт. Іларіон читав далі:

— "Відколи я вперше побачив тебе, я пізнав абсолютну істину краси..."

— І де він мене бачив, клятий! — захихикала бабуся й глянула на Іліко.

Той з подиву рота роззявив і не повірив своїм вухам.

— "Я зрозумів сенс свого буття, я сприйняв тебе як апофеоз душевних переживань і естетичної насолоди..." — читав Іларіон.

— Цього місця я щось не зрозуміла,— сказала бабуся.

— Та хіба кохання зрозумієш, дорога Ольго?! — сказав Іларіон.

— І коли він устиг так закохатися в тебе?! — сказав Іліко.

— А скільки разів її до школи через цього Зурікелу викликали, от і закохався чоловік.

— "Мене зводять з розуму твої очі..."

— А бодай тобі повилазило! — сказав Іліко.

— "вії..." — читав Іларіон.

Іліко подавився сміхом і впав на підлогу. На Іларіона напала гикавка, проте він читав далі:

— "...твій стан, погляд, твої перлисті зуби..." Ну, тут він трохи помилився,— сказав Іларіон.

— А хай йому всячина, які ж тепер у мене зуби! — сплеснула руками бабуся.

— "...коралові вуста, агатове волосся, пальці, руки... уся ти зводиш мене з розуму",— читав Іларіон, умиваючись слізьми.

— Та годі, окаянний, пожалій мене! — заволав Іліко. — Годі, кажу тобі, не можу більше!

Іларіон дочитав і почав приводити до тями Іліко. Бабуся хихикала собі. Тільки я стояв як громом прибитий і закам'янілий.

— Коли заміж віддаватимеш бабусю, не забудь запросити мене на весілля! — промовив крізь сльози Іліко і знов повалився.

— Тут щось не те...— сказав Іларіон.

— От бачиш, Ольго, до чого довела ти чоловіка!

— Дядьку Іліко! — почулося в цей час знадвору.

— Заходь!

До кімнати вступила, зашарівшись, Мері. Вона похукала на закляклі пальці, потім засунула їх навхрест під пахви й затупотіла ногами.

— Дядьку Іліко, бабуся Ольга у вас?

— Тут я, доню. Що це за листа такого ти мені принесла? Ми на старості літ мало не померли зо сміху,— сказала бабуся, подаючи їй листа.

— Бабусю, той лист, що дав мені вчитель... ось він, я його принесла. А то був інший. Я й сама не знаю, де він узявся...— І Мері подала бабусі вчителеву записку.

Бабуся передала записку Іларіонові, і той прочитав:

— "Прошу Вас з'явитися завтра до школи у зв'язку з негідною поведінкою Вашого внука".

— Що? Знову зганьбив мене? — І бабуся схопила ціпок. Я стрілою вилетів за двері.

— Щоб очі мої не бачили тебе в домі. Забирайся, куди хочеш! — гукнула навздогін бабуся.

Невдовзі з кімнати вийшла Мері. Вона йшла, опустивши голову, задумавшись, і вже не ховала закляклих рук. Хустка зсунулася їй на плечі, пасмо волосся впало на скроню. В цю хвилину вона нагадала мені картину відомого художника, яку я десь бачив. От тільки забув його ім'я. Мері пройшла, навіть не глянувши на мене.

— Мері! — промовив я тихо.

Вона зупинилась. Я підійшов до неї. Поправив їй пасмо, потім опустив його. Вона не зрушила з місця.

— Прочитала?

Мері не відповіла, тільки глянула на мене розумними очима й пішла.

— Мері!

Вона знов зупинилась. Я наздогнав її.

— Це Ромулі диктував мені... Я хотів інакше, а він сказав, що так треба.

— Не гоже так жартувати, Зуріко...

— Я не жартував, Мері... Я, Мері... Ти думаєш, я й справді такий поганий?

— Ні, Зуріко...

Ми пішли. Був вітер, і не було місяця. Сніг падав і падав, заліплював очі. Ми йшли мовчки. Проминули мою хату.

— Під цим деревом похований мій Мурада...— сказав я, дивлячись на засніжену чинару.

— Знаю...

— Я дуже любив Мураду, більше за всіх на світі. Я однаково люблю його, бабусю, Іларіона й Іліко...

— Знаю, Зуріко...

— Я так любив Мураду, що просто жити без нього не міг, і з кожним днем люблю все більше й більше. І Мурада дуже любив мене. З ним я розмовляв, як з людиною. Я теж розумів його мову, розумів геть усе. Коли Мурада вмер, я ладен був заподіяти собі смерть. Мій Мурада був кращий за всіх на світі, і я нікого так не люблю, як його. Від любові людина й справді може збожеволіти!.. Тобі холодно?

— Холодно...

— А мені не холодно!

Я зняв із себе кожушок і накинув його на плечі Мері. Руки я вже не приймав. Так ми і йшли по снігу, по пухкому, ще ніким не топтаному снігу. Проминули хату Мері...

— Зігрілася?

— Зігрілась, Зуріко.

— Ти ж знала мого Мураду?

— Ага...

— Мурада дуже любив тебе. Він часто казав мені: "Мері — славна дівчина, найкраща в світі. Мері — дуже славна й гарна дівчина. Таких гарних очей, як у Мері, немає ні в кого. Мері дуже добра й розумна". Мурада дуже любив тебе, так само, як мене, навіть більше, ніж мене, він ніколи не гавкав на тебе... Ти ж теж любила мого Мураду?

— Ага, Зуріко, дуже любила, дуже!..

— Мері!

— Що, Зуріко?

Я взяв дівчину за скроні, прихилив до себе і вткнувся обличчям у її волосся. Мері плакала. Плакав і я. Валив сніг, і вітер був, і місяць, і сонце, і кохання, і сльози, і багато, багато снігу. Іліко сказав би: "Хуртовина, валиться світ, а ти радієш, телепню?!" Так воно й було, валився світ, а я радів. Якби цієї ночі бабуся і впустила мене, то додому

я все одно не пішов би. Валив сніг. Був і вітер, і місяць, і сонце, і кохання, і багато, багато снігу.

Одинадцять пудів кукурудзи

Іліко мав свиню з довгими, обвислими вухами, маленькими очицями, що позапливали жиром, та коротким, задертим догори рилом, і все село звало її Серапіоною. Ця чистокровна йоркширка поросилася двічі на рік, напровесні та восени, і щоразу приводила по дванадцятеро поросят. Іліко, звичайно, продавав їх і мав з цього добрий зиск. А в роки війни він почав обмінювати поросят на кукурудзу, і завдяки цьому вона в нього не переводилася. З усіх жителів села найчастіше ходив до млина Іліко. Отож і не дивно, що він упадає усією душею коло Серапіони, звав її годувальницею і, можна сказати, носив цю десятипудову йоркширку на руках. Сам недоїсть, а свиню нагодує. Якщо ви хочете зробити йому приємність, то похваліть Серапіону. Тоді на його єдине око навернуться сльози, він побіжить по горілку, почастує вас неперченим тютюном, пообіцяє найкраще порося з ближчого опоросу й бог знає ще що. Ми з Іларіоном добре знали про слабку сторону Іліко і тільки те й робили, що вихваляли його улюбленицю.

Ось і тепер ми сидимо на траві у дворі в Іліко, біля Серапіони, що, мружачи очі, блаженно порохкує, і розмовляємо з господарем.

— Оце-то свиня! Зроду-віку не бачив такої! — каже Іларіон.

— Вона мене на світі держить! — каже Іліко й легенько чухає свині черево, а та задоволено рохкає. Черево в неї відвисло, і всі дванадцять сосків почервоніли й набрякли, а це означає, що незабаром Серапіона приведе дванадцятеро поросят і вслід за тим поприходять покупці з важкими клунками кукурудзи за плечима.

— Де ти дістав, Іліко, таку породисту свиню? — питаю я.

— О дорогий Зурікело, вона... ба ні, її прабабуся дісталася в придане моїй бабусі Каленті. Кажуть, свиня ота миршава була та ще й коростява. Дід мій, Харитон, навіть посоромився тримати таку погань і хотів був вигнати її з двору.

— Навіщо ж виганяти, краще б заколов! — сказав Іларіон.

— Та хто б став їсти хворе порося? Час був не той, що тепер...— сказав Іліко.

— Тепер війна, і народ бідує,— сказав я.

— Це правда, дуже бідує народ. Нам ще нічого, а он у блокадному Ленінграді, кажуть, люди котів і мишей їли...

— Та що там, кацо, Ленінград! Я всміхнутись боюся у себе вдома! — сказав Іларіон.

— А що таке? — спитав Іліко.

— Що таке? Коли я, всміхаючись, показую зуби, мій півень думає, що в роті у мене зерна кукурудзи, і яструбом кидається на мене.

— А ти заріж його! — порадив я.

— А потім ти кукурікатимеш на ясені? Ти будитимеш мене удосвіта? — спитав Іларіон.

— Так ось,— вів далі Іліко,— затявся дід Харитон. І бачити, каже, не хочу цієї здохлятини, хай не ганьбить мене. А моя бабуся Каленті аж гопки стає: ви, каже, не знаєте, яка вона породиста, зачекайте, ця свиня ще покаже себе! І таки показала! І ви це самі бачите. Моя Серапіона і є нащадок того дохлого поросяти.

— Та ця свиня краща за деяких молодців! — сказав я.

— Зуріко, генацвале! — Обличчя в Іліко осяяла щаслива усмішка.— Ну от скажи, у кого в нашому селі є ще така годувальниця?

— Я ось що тобі скажу, дорогий Іліко: якого біса висить у тебе над каміном розбійницька мармиза твого діда з закоченими вгору очима? Запроси Павлушу-фотографа, і хай він зробить великий портрет Серапіони — нічого кращого ти не повісиш у кімнаті!

— Іларіоне Шеварднадзе, якщо ця свиня не краща за тебе, то хай я винесу її труну з своєї хати! — сказав Іліко і так подивився на Іларіона, що я зрозумів: назріває сварка.

Я підморгнув Іларіонові: знайшов, мовляв, час так необачно жартувати, адже Іліко уже в тій фазі, що ось-ось виставить на стіл горілку!

— Ти не зважай на нього, Іліко! — сказав я.— Твоя свиня хіба що не говорить, а так вона зовсім як людина.

Іліко допитливо глянув на мене. Я витримав його погляд. Не помітивши на моєму обличчі ані тіні жарту, він підвівся і, бурмочучи щось під ніс, пішов по горілку.

— Знайшов час для жартів! — дорікнув я Іларіонові.

— Оце дожився! Вже й слова не можна сказати! Що мені, шапку знімати перед цієї довгорилою свинею? — промовив Іларіон приреченим голосом.

Іліко приніс пляшку горілки та дві цвілі чурчхели. Перші дві склянки випили мовчки, кивнувши один одному головою, а перед третьою Іліко виголосив промову:

— Зурікело, тепер ти вважаєшся вченою людиною. Правда, з великою мукою, з гріхом пополам, та все ж таки доплуганився ти до дев'ятого класу. Отож, коли не вчив, то, може, хоч чув, що нашим предком була мавпа.

— А який же інший предок міг бути в тебе? — докинув Іларіон. Тепер він нічим не ризикував — горілка була вже на столі.

Та Іліко пропустив повз вуха його слова і вів далі:

— Я хоч і не вельми сильний у науці, але думаю, що це не зовсім так. Мені здається, що в різних людей були різні предки. Скажімо, предком Серапіона Сепертеладзе неодмінно була свиня. Подивися на мою Серапіону і на Серапіона Сепертеладзе — хіба ж не близнята? Тільки й того, що моя Серапіона не вміє говорити. Та хіба не народжуються німі люди? Так і моя Серапіона...

Можна було науково доводити Іліко, що свиня аж ніяк не могла бути предком людини, та як його в цьому переконаєш, коли в нього під рукою лежить такий незаперечний аргумент: якби його свиня заговорила, то всі подумали б, що це Серапіон Сепертеладзе.

— Ось як розповім про це Серапіонові Сепертеладзе, дорогий Іліко, то він тобі й твоїй задрипаній свині покаже предків! — сказав Іларіон.

— Іди розповідай! Думаєш, він сам цього не знає? Та я тобі ще не те скажу. Бачиш нашого Іларіона?

Чекаючи якоїсь каверзи, Іларіон насторожився.

— Ну, бачу...

— А знаєш, який він упертий?

— Що впертий, то впертий.

— А чув, як він сміється? Правда ж, наче ірже? Я ствердно кивнув головою.

— А бачиш, які в нього довгі вуха?

Заперечити цього не можна було: факт перед очима.

— А тепер, коли можеш, доведи, що Іларіонів предок не був ослом!

Іларіон похлинувся чурчхелою і, закашлявшись, почав стріляти з рота, наче дробом, горіхами та тістом. Утамувавши свій кашель, він устав, узяв шапку й рушив до хвіртки. Потім з надією оглянувся на залишену пляшку, вернувся, налив собі горілки, за одним духом випив і мовчки пішов до виходу. І, тільки дійшовши до хвіртки, він обернувся.

— Ну, начувайся, Сліпако! — гукнув він, зачиняючи хвіртку.

Іліко тихенько хихикав, задоволено потираючи своє єдине око. Через тиждень уже було видно, що до опоросу Серапіони не більш як півмісяця. До двору Іліко потяглися покупці. Взявши у майбутнього власника поросяти пуд кукурудзи, Іліко вручав йому таку розписку:

"Я, Іліко Чигогідзе, одержав від такого-то один пуд кукурудзи і взамін зобов'язуюся видати йому одне порося (тут зазначалося, свинку чи кабанчика), після того як перестане ссати".

Завдавала клопоту лише одна обставина: всім доконче хотілося свинки, рідко хто брав кабанчика, і через це виникали нескінченні суперечки та сварки.

— Люди добрі! — вигукував Іліко страдницьким голосом. — Де ж таке чувано, щоб свиня приводила дванадцять свинок!

— Чому ж, кацо! Он у Кучулії Цінцадзе дванадцять дочок!

— Ну й ідіть домовляйтеся з Кучулією та Серапіоною, і хай Кучулія дає вам розписку. Я нічого не знаю більше!

— Іліко Чигогідзе, коли б ти був трохи молодший, вирвав би я тобі язика! — бундючився Кучулія Цінцадзе.

— А коли б я був трохи молодший, то розпоров би тебе по шву! — наступав Іліко.

Були серед покупців і такі, що виторговували не поросят, а саму Серапіону, але Іліко тверезо дивився на життя своїм єдиним здоровим оком. Він душу запродав би, а Серапіону нізащо в світі.

Один покупець із Суребі пропонував за Серапіону коня.

— Що тобі ще треба? — не одставав він від Іліко.— Даю за свиню коня, а восени привезу тобі з Суребі двісті штук ялинової дранки.

— Е, ні, дорогий Аслане! Тепер воєнний стан, і твого коня можуть забрати в кавалерію, а моя Серапіона кому потрібна?

— Слухай, Іліко, Гітлер уже на порозі! Швидше продавай свиню, а то все одно пропаде! — лякав Аслан.

— Там буде видно, дорогий Аслане. А ти не знаєш, чи не заради моєї свині Гітлер пішов походом з Берліна? — питав Іліко.

Після цього Асланові нічого не лишалося, як махнути рукою й піти.

Одного вечора Іліко прийшов до нас і скинув під мушмулою клунок з кукурудзою.

— Що це, Іліко? — спитала бабуся.

— Учора, дорога Ольго, я видав одинадцять розписок на потомство Серапіони і тепер маю одинадцять пудів кукурудзи. До осені забезпечений.

— Чому ж одинадцять? — здивувалася бабуся.— Хіба Серапіона коли-небудь приводила менше дванадцяти поросят?

— Одне порося я дарую твоєму пройдисвітові, Зурікелі. І кукурудзу теж, тут батман. Не ображайся, Ольго, шені чиріме, ти ж знаєш, як я люблю твого хлопця.

— Всевишній боже, хай упаде твоє лихо на мене, наповни дім Іліко Чигогідзе добром, помнож його рід, пошли мир і радість його нащадкам! — подякувала бабуся й поцілувала зворушеного до сліз Іліко в лоб.

— Цієї ночі ми з тобою підемо до млина, через годину зайди до мене, — сказав мені Іліко й пішов.

Уже благословилося на світ, коли я й Іліко повернулися в село. На обліплених курми деревах горлали напівсонні півні, наче змагаючись один з одним, хто голосніше кукурікне. І раптом ми почули страхітливий лемент.

— Це Машико голосить,— сказав Іліко.— Невже і вона, бідолашна, одержала сповіщення про сина?

Ми піддали ходу.

— Ой та чого ж вона, клята, відкинула ноги в моєму дворі? — приказувала Машико.— Ой та як же тепер переконати отого старого нікчему, що я зовсім не винна?!

Здивований Іліко насторожив вуха.

— Ох, боже ж мій, боже, чого ж понесло її та й у мій двір? — не переставала голосити Машико.— Та хіба ж мало їй місця у дворі Іліко Чигогідзе?

Іліко обмер і разом з борошном безсило опустився на землю. А я, кинувши клунок, побіг до садиби Машико — і очам своїм не повірив: на подвір'ї лежала, витягнувши рило, й жалісно рохкала Серапіона.

— Що сталося, Машико? — кинувсь я до розпатланої жінки.

— Та ось бачиш: пролізла крізь тин і привела неживих поросят... Скільки разів казала тому Іліко: надінь на свиню ярмо32, а то біда буде. Так ні, не послухав. Тепер нехай кусає собі лікті!..— із сльозами на очах розповідала Машико.

Посходилися сусіди — ті, хто заплатив за поросят, хто співчував потерпілим і хто хотів потішитися з чужого лиха. Останнім ступив на подвір'я Іліко. На ньому лиця не було, і він насилу волочив ноги. Підійшовши до Серапіони, він довго дивився на неї, потім зняв шапку, кинув нею об землю й промовив:

— Оце така твоя, господи, справедливість? Совісті в тебе ні на копійку! Що ж мені тепер робити?

— А що сталося, кацо? — обізвався хтось,— Жива твоя Серапіона і через місяць буде вже поросна. Хто ж не знає її темпераменту!

На обличчях у присутніх майнула усмішка.

— А як бути з кредиторами? — тяжко зітхнув Іліко і знеможемо опустився на землю.

— Як бути? В розписці ж сказано: "Після того як перестане ссати"? От і роздай їм поросят, бо хай так лихо мене ссе, як вони захочуть ссати свою матку! — сказав Іларіон.

Усі засміялися.

— Зачекайте, люди добрі, до нового врожаю, чи то пак до нового опоросу! — попросив Іліко кредиторів.

— То як, зачекаємо? — спитав один з них.

— А що ж робити? Все одно він тепер дідька лисого поверне кукурудзу! — сказав другий кредитор. Розлігся такий регіт, що навіть Іліко всміхнувся. І в цю хвилину прибіг розлютований Серапіон Сепертеладзе.

— Слухай, Сліпако,— накинувся він на Іліко,— або зміни ім'я своїй свині, або я обом вам підсиплю миш'яку!

— Чого ти хочеш від мене, триклятий? — огризнувся Іліко.

— Чого я хочу?! По всьому селу розійшлася чутка, що Серапіон розродився мертвими поросятами, море людей зібралося коло моєї хати... Попереджаю тебе, Іліко: або зміни ім'я свині, щоб не було мені ганьби, або я рішу тебе!

Тепер разом з усіма реготав і Іліко. А Серапіона Сепертеладзе, що виривався з рук, двоє чоловіків вивели з двору Машико.

— І всі дванадцятеро — свинки! — промовив Іліко й скоса глянув на Кучулію Цінцадзе.

— Ходімо, доню! Цей дядько коли й у могилі однією ногою стоятиме, то й тоді не перестане жартувати,— сказав Кучулія і підштовхнув уперед своє чорне, мов жук, дівча.

Сусіди помалу розійшлися. Зостались тільки я, Іларіон, Іліко та Серапіона.

— Погубила вона мене,— сказав Іліко.

— Ходімо додому,— сказав Іларіон.

— Ходімо, Іліко,— сказав я, і Іліко встав.

Тієї ночі ми втрьох напилися в Іліко, але не співали.

Атестат зрілості

Час збігав з дивовижною швидкістю. Дні вже не були схожі один на один, як спечені в попелі бабусині мчаді. Кожен новий день приносив нову радість. Батьки й брати, що пішли на фронт, поверталися додому. А рідні тих, хто ще не повернувся, очима, повними надії, дивились на сільське шосе й чекали...

З нашої сім'ї на фронті не було нікого, але і я чекав, і я щодня разом з усіма виходив зустрічати вантажівки, на яких поверталися в село поранені, скалічені, обвішані орденами й цілком здорові воїни з покарбованими зморшками, засмаглими обличчями. Разом з іншими я обіймав і цілував їх.

Незнайомі ніяково всміхалися мені, знайомі плескали мене по щоці й казали, що я дуже виріс і змужнів. Радість, щастя і мир, що чотири роки тому на світанку несподівано покинули наше село, знову поверталися до нас, і село зустрічало їх, як зустрічає мати давно втраченого і знову знайденого сина.

То був 1945 рік...

У школі навчання вже не було. Ми готувалися до випускних екзаменів.

Я і Мері зранку йшли з книжками, зошитами й олівцями на край села, до покинутого старого млина, сідали під горіхом і вчили.

Ось і сьогодні ми сидимо під деревом і повторюємо грузинську.

— Вірші ти повинен знати напам'ять,— каже Мері й читає мені вірш Галактіона33:

Серце мрія голубить,

Клаптик неба над лісом.

Хлопець: "Дівчино, люба".

А та: "Ну тебе к бісу!"

— Моя бабуся тут сказала б: а стонадцять чортів тобі в печінку! — кажу я.

Мері сміється й затуляє мені рота долонею — не заважай, мовляв.

Потім я читаю вірш, якого немає в програмі, але він мені дуже подобається. Знаю, на екзамені цього вірша не спитають мене, та я все одно прочитаю його:

Над Ксані та Арагві знову

Буяє пишно рунь густа,

І, наче патока медова,

Киплять твої палкі уста.34

Мері обхопила коліна руками і, закинувши голову назад, дивиться крізь осяяне сонцем листя горіха в безмежну височінь ясно-блакитного неба.

Кличу "іди!" через тисячу літ,

Очі твої спопеляють мене...—

декламую я далі.

— Ти що, бічо, ще й досі пишеш вірші? — почув я несподівано над собою.

Я стрепенувся, наче облили мене холодною водою, і повернув голову. За мною стояв усміхнений Іларіон. Мері схопилася й здивовано глянула на мене.

— Готуюся до екзаменів, Іларіоне. Здрастуй!

— Добре готуєшся, нівроку тобі! Здрастуй! — сказав Іларіон і сів.

Ми з Мері вмостилися біля нього.

— Ну, як ваші справи? — спитав Іларіон.

— Закінчуємо, дядьку Іларіоне! — відповіла Мері.

— Закінчуєте чи тільки починаєте?

— Та що ти, Іларіоне! Лишився всього один екзамен! — сказав я.

— Ні, дорогий мій Зуріко, не один! Екзамени у вас тільки починаються! І ти відповідай на моє запитання!

Я одразу зміркував, про що питає Іларіон, але зробив таку міну, наче нічого не розумію, і знизав плечима.

Іларіон почав виколупувати ціпком камінець, нарешті виколупнув його, перевернув, потім закинув геть і спитав, чи є в мене тютюн. Коли я сказав, що немає, він дістав свого, поволі скрутив цигарку, закурив і якийсь час проводив очима клубок диму, що грозовою хмарою пропливав наді мною й Мері, і раптом виголосив промову, подібної до якої я ніколи ще від нього не чув:

— Життя, дітоньки мої, схоже на млин. Отам, унизу, бачите колесо? То колесо долі, а вода, що біжить по жолобу,— людське життя. Вода — велика сила, дітоньки. Вода сильніша за вогонь, сильніша за вітер, вода й камінь точить. І як ти спрямуєш ту силу, так і крутитиметься млинове колесо. Млин працює саме завдяки воді. І приходять до млина люди — хто бере борошно, хто крупи, хто мірчук, а хто й нічого не робить. Просто сидить цілий день, прислухається, як гуркочуть жорна, і потім іде собі... Вода, дітоньки мої,— молодість. Коли ми побудували колгоспний млин і пустили по жолобу воду з нашої річечки Лаші, вона не змогла зрушити колеса — не вистачало сили. Тоді ми підвели другий рукав річки, сила води подвоїлася, і колесо аж ходором заходило. Ви

розумієте, до чого я веду? Дві річки — це сила, велика сила. Правда, навесні буває повінь, вода виходить з берегів, може й греблю прорвати, і колесо відламати. Тоді гати греблю, замінюй колесо... Отож я й кажу, дітоньки, що сила в молодості. Ось перед вами млин, добрячий млин, але чого він вартий без води? Просто стіни, та й годі! Ось ви закінчуєте десятирічку і, мабуть, будете вчитися далі. Але не перевчіться!.. У місті швидко забувають рідне село, забувають товаришів і навіть родичів... Ти поїдеш учитися до міста, дочко? — раптом спитав Іларіон Мері.

— Ні, дядьку Іларіоне, цього року не зможу,— відповіла Мері.

— Ну, тоді ще нічого, цей хлопець не втече від нас! — сказав Іларіон і покошлатив мені чуба.

Мері засоромлено опустила очі. Потім Іларіон підвівся, а за ним і ми.

— Увесь світ належить вам, дітоньки, вам! А ми з Іліко як отой камінь,— промовив Іларіон і показав на старе жорно, що валялося посеред двору. Велика сіра ящірка вилізла на нього, скрутилася кільцем і, заплющивши очі, ніжилася на гарячому червневому сонці.

* * *

Атестати зрілості вручали нам в урочистій обстановці, на сільському чайному пункті, що в особливих випадках правив за клуб.

Духового оркестру в нашій школі не було, тому грати туш ми запросили з району музикантів, що звичайно грали на похоронах. До початку урочистого засідання духовий оркестр на замовлення Ромулі виконав пісню "Мала синочка матуся". Потім я попросив оркестрантів заграти щось веселіше й засунув сім карбованців у кишеню старшому, який грав на кларнеті. Оркестр ушкварив "Он мій брате Спиридоне". Далі хтось попросив заграти "Хасанбегуру"35, але старший відмовився — цього, каже, наш оркестр не може виконати, колоратура не виходить.

Ополудні нарешті всі зібрались, і урочисте засідання почалося. У президії сиділи вчителі та батьки кращих учнів. Бабусі на засіданні не було — вона нездужала, а тому один стілець у президії пустував.

У своєму вступному слові директор школи коротко пояснив значення освіти у нас і в капіталістичних країнах, а потім сказав, що відтепер ми люди самостійні, що школа дала нам усе, що тільки могла дати, і що надалі ми можемо поводитись, як нам захочеться, хоч і на головах ходити. Потім він почав викликати нас за алфавітом. Давши учневі стислу характеристику, директор вручав йому атестат зрілості, міцно тиснув руку і оглядався на фотографа Павлушу, який тримав напоготові підвішену до апарата "грушу". За Павлушиним знаком учень застигав. Павлуша лічив у думці до десяти і раптом махав рукою,— готово, мовляв, пташка вилетіла. І в ту ж мить оркестр ударяв туш.

Коли було охарактеризовано мене, оркестранти забули, що вони на урочистому засіданні, й заграли "Таво чемо"36. Директор грізно блиснув очима, і оркестр одразу ж перейшов з "Таво чемо" на туш.

Після урочистого засідання мав бути концертний відділ, та, оскільки виступав наш сільський хор, який ми чули тисячу разів, усі пішли додому.

Коли я показав бабусі атестат зрілості, вона пригорнула мене до грудей, сказала, що тепер її і смерть не візьме, зросила сльозами мій атестат. Потім раптом вона посерйознішала, скоса глянула на мене, поклала атестат на стіл і вийшла з кімнати. Я не зрозумів, що вона зібралася робити.

Через п'ятнадцять хвилин бабуся вступила в двір, ведучи за собою Іліко й Іларіона. Всі троє зайшли до кімнати.

— Сідайте, сусіди! — сказала бабуся.

Іліко та Іларіон посідали.

— Ну що, бічо, яке ще лихо тебе спіткало? — спитав Іларіон.

— Нічого особливого, атестат зрілості одержав,— відповів я і подав йому атестат.

— Того я й покликала вас,— сказала бабуся.— Подивіться, ради бога, справжній це атестат чи такий, як і торішня похвальна грамота, що потім виявилась чужою.

Іларіон узяв атестат, довго вертів його в руках, пильно розглядав печатку, підписи, навіть на світло подивився і потім передав Іліко. Іліко проробив з атестатом те саме, тільки ще ретельніше, і віддав його бабусі.

— Його це атестат, комар носа не підточить!— сказав Іліко.

— Справді? — спитала бабуся.

— Справді! По-перше, він не міг би дістати чистий бланк атестата; по-друге, печатка справжня; по-третє, атестат з другого боку заповнений російською мовою, а цього не зміг би зробити жоден учень Заблони; і по-четверте, погляньте на оцінки: хоч би на сміх, одна четвірка, самі трійки!

— Дай боже тобі радості, Іліко! — полегшено зітхнула бабуся.

Іларіон знову взяв у руки атестат.

— А-тес-тат зрі-лос-ті!— прочитав він по складах, потім устав, постукав пальцем по моєму лобу, прислухався до звуку і, невдоволено

нахмурившись, промовив до Іліко: — Ну, дорогий Іліко, якщо вже цей зрілий, то я тоді мудрець.

— Це нічого,— сказав Іліко.— Помідори, які везуть на продаж до міста, теж збирають недостиглими, щоб вони не подавилися. А в дорозі вони дозрівають. Мабуть, і це такий фрукт.

— Ну, коли так, давайте вирішувати, що йому тепер робити, де влаштуватись, яку обрати професію. Не подасться ж він до міста, не знаючи чого й нащо, мов той дурень без штанів. Повинен же бути в людини якийсь план? — сказав Іларіон і глянув на Іліко.

— На який факультет збираєшся вступати, бічо? — спитав мене Іліко.

Я знизав плечима.

— З мого онука має вийти лікар! — сказала бабуся.— Постаріла я, і треба, щоб мене хтось доглядав!

— Ти що, хочеш умерти неодмінно від його руки? — сказав Іліко.

— Я думаю, краще піти на історичний. З істориків виходять секретарі райкомів,— сказав Іларіон.

— Ні, краще вчитися на юриста! — сказав Іліко.— Візьми хоч би й нашого суддю — у люди вийшов. Приїхав у село в старих калошах, а тепер ходить у шкіряному пальті та гумових чоботях.

— Та куди йому, такому жалісливому, в юристи? Він і заарештувати нікого не зможе!

— А чом би не піти йому на літературний? Він же вірші пише, і язик у нього як помело. Чого ж іще треба? — почав жартувати Іліко.

— А чи немає чогось такого, щоб одразу професорів випускали? — спитала бабуся.

— Чому ж немає, дорога Ольго? Саме такий інститут і закінчив наш Іліко! — сказав Іларіон.

— А ти чого мовчиш, телепню? Куди хочеш уступати? — накинувся на мене Іліко.— Бачиш же, як він розпустив свого поганого язика і жалить кожного!

— Я хочу на артиста вивчитись! — випалив я.

Запала могильна тиша.

— Бодай я осліпла! Багатоженцем надумав стати? — заголосила бабуся.

— Зайшов за розум, бідолаха! — промовив Іліко.

Рада тривала до світанку. Нарешті всі пристали до Іларіонової думки, що власникові таких штанів, як у мене, треба вступати на економічний факультет, щоб забезпечити своє дальше існування економічно й матеріально.

Бабуся, знявши з шиї срібний ланцюжок з великим плоским ключем, підійшла до скрині, відімкнула й урочисто дістала звідти дідове зелене оксамитове галіфе з нашитими на колінах та на сідниці шкіряними леями для міцності, хромові чоботи з підковами, на три номери, більші за мою ногу, чорну каракулеву папаху, вовняну блузу з кишенями та срібний пояс, розклала все те переді мною і, витерши пеленою сльози, що набігли їй на очі, промовила:

— На, синку, вдягайся. Не відпущу ж я тебе в чужий край голодранцем! Ти повинен ходити по місту вбраним краще за всіх.

Я пригорнув бабусю до грудей і поцілував її в очі, потім вийшов у другу кімнату, переодягнувся і знов постав перед "комісією".

— Ви подивіться на цього шибеника! Достеменний Симон Долідзе! — кепкував з мене Іліко.

У неділю рано-вранці я, бабуся, Іліко та Іларіон стояли край шосе й махали рукою перед кожною попутною машиною. Сіявся косий дощ, віяв вітер, і було холодно.

— Сідай до шофера в графинку37! — радила мені бабуся.

— Не забувай їсти часник, щоб не пристала ніяка зараза! — напучував Іларіон.

— Коли ввійдеш у вагон, полий на себе ледекалону, щоб не набрався вошей та блощиць! — застерігав Іліко.

— Як тільки приїдеш, одразу ж напиши листа!

— Пришли телеграму! А якщо не залишиться грошей, кимось перекажи. Так навіть швидше буде!

— Та не водися з міськими хлопцями!

— Повертайся скоріше!

— Якщо треба буде вина, то пиши, не соромся!

Нарешті одна вантажна машина зупинилася. В кабіні сиділа жінка з дитиною. Бабуся тричі обкрутила мене, щоб ніхто не зурочив, Іліко й Іларіон по тричі поцілували, я виліз у кузов, і машина рушила.

Раптом на шосе показалася дівчина із згортком у руці. Вона бігла щодуху. Машина прискорювала хід, дівчина — біг. Потім вона зменшила швидкість і вже кроком підійшла до того місця, де стояли бабуся, Іліко та Іларіон. Вона довго дивилася вслід машині, потім повернулась і вткнулася обличчям у груди Іліко... Мабуть, плакала. Плакав і я. А машина мчала вперед, все більше віддаляючи мене від чотирьох дорогих мені людей.

Сіявся косий дощ, віяв вітер, і було холодно. Там, удалині, стояли четверо. На грудях у Іліко плакала дівчина. Я теж плакав, плакав і радів, що вона плаче. Був дощ, був вітер, і було сонце, і було кохання, і сльози щастя. І, мабуть, Іліко вже не дивувався, як може бути на небі місяць, коли йде сніг. І чому в снігопад не бере мене сон, і чому з моїх очей ллються сльози радості, і що на цьому світі мене так тішить.

А машина все мчала. На шосе вже не видно було нікого. Я стояв у кузові й шепотів:

— Прощавай, бабусю!

— Прощавай, Іларіоне!

— Прощавай, Іліко!

— Прощавай, Мері!

Поїзд

Водій висадив мене на привокзальному майдані в місті Махарадзе і зажадав плату за проїзд. Я відстебнув срібний пояс, задер поділ блузи й почав розстібати штани. Зляканий водій спершу оглянувся, потім схопив мене за руку.

— Ти що, бічо, здурів?!

— Я ж повинен тобі заплатити?

— То хіба для цього треба в усіх на очах штани скидати?

— А в мене кишеня пришита зісподу! — заспокоїв я водія і робив далі своє діло.

Нарешті вдалося мені знайти потайну кишеню. Тримаючи однією рукою сповзаючі штани, другою я почав її розпорювати. Тільки я хотів витягти гроші й відлічити, як почулося чахкання. Мотор кілька разів голосно чхнув і випустив на мене ядучий дим. Поки я приходив до пам'яті, машина розвернулась і загальмувала перед моїм носом. З кабіни висунулась усміхнена аж до вух червона пика водія. Він насунув мені на очі папаху ї, сміючись, сказав:

— Ну, годі, одягайся!

Мотор іще раз чхнув, і машина рвонула з місця.

— Бувай здоров! — гукнув я навздогін.

Водій гнав свою обшарпану машину й махав мені рукою. А я стояв здивований серед майдану, забувши підтягти штани.

Після розмови з касиркою я встановив, що доїхати до Тбілісі набагато легше, ніж придбати квиток, а тому вийшов прямо на перон.

Через годину на першу колію прибув поїзд. Людська хвиля притисла мене до підніжки вагона. Я задихався. Хотілося крикнути, але рот мій був заткнутий голою п'ятою провідниці, і я тільки борсався, мов курка, схоплена за дзьоба. До того ж у мою потилицю впиралося чиєсь коліно, від якого я ніяк не міг звільнитися.

Зрозумівши, що мій атестат зрілості пропадає даремно, я так уп'явся нігтями в стегно провідниці, що в неї виступила кров. Провідниця й паровоз заверещали одночасно. Люди заметушилися ще більше.

— Та пробирайся ж!

— Прийми, тітко, ногу з моєї голови!

— Не бійся, дядьку, ноги в мене чисті!

— То клади тоді й другу!

— Ану, засвіти йому!

— Що ж він мені повинен засвітити, бічо?

— Тільки свічки в очах, батоно!

— Шановні пасажири, пропустіть мене, я з квитком!

— Міцно тримай його, а то загубиш!

— Держіть злодія!

— Облиш, бічо, чемодан, у ньому груші!

— Міліція, стріляй!

— Куди стріляти, кацо? Кругом люди!

— Ну, тоді в мене стріляй! Не хочу більше жити!

— Лізь нагору!

Потім хтось двічі вдарив у дзвін, потім хтось засвистів, потім чиєсь благословенне коліно упхнуло мене у вагон, і паровоз, наче тільки цього й чекав, раптом шарпнувся, заголосив по тих, хто залишився на пероні, й повільно рушив.

Люди трохи заспокоїлись. Я виліз на третю полицю, підклав під голову вузлик, скинув папаху і втупився в стелю. Тютюновий дим їсть очі. Вагон похитується, скрипить. Перестук коліс нагадує щось рідне, близьке й водночас таке далеке, що годі й пригадати. Колеса все вистукують. Очі злипаються. Я лину, лину кудись далеко... Не можу нічого вдіяти з очима. Коли хочеться спати, нема нічого важчого на світі за повіки. Поринаю в дрімоту... Та це ж, мабуть, млин! Як торохтять жорна! Чекаючи, поки змелеться, я засинаю. І раптом:

— Зуріко-о! — кличе мене бабуся.

— Іду-у! — відгукуюсь я, схопившись.

— Зуріко-о! — кличе знов бабуся, однією рукою заслоняючи очі від сонця, а другою взявшись у боки.

— Іду, бабусю, йду!— кричу я і вибігаю на затуманений косогір.

"Іларіоне, Іларіоне, Іларіоне!" — вистукують колеса, і поїзд мчить.

"Ту-ту-у-у, куди ти, Зурікело? Туту-у-у!" — гукає поїзд.

"Іларіоне, Іларіоне...— повторюють колеса і раптом, наче спохватилися: — Іліко, Іліко, Іліко!"

Я розплющую очі.

— Міст...— каже хтось.

— Відчиніть вікно, задихаюся! — каже другий.

— Треба дихати по черзі, а то до Тбілісі повітря не вистачить! — каже третій.

— Чий це чемодан? Заберіть, а то я викину його у вікно! — сказав пасажир, у якого ніс схожий на сокиру, та й усе обличчя якесь гостре. Він обливався потом, а зняти башлика не додумався.

— Ану спробуй! Вилетиш слідом за ним! — пригрозив гладкий чоловік з веснянкуватим, мов індиче яйце, обличчям.— Цього чемодана чекають у Тбілісі четверо лобурів з роззявленими ротами.

— Не знаю, хто там чекає, а ця намуляна нога не позичена! Знайди місце своєму чемоданові, а то викину у вікно! — повторив погрозу "сокира".

Злякавшись, "індиче яйце" взяв чемодана й глянув угору.

— Ей, бічо, як тебе звати? — гукнув він мені.

— Зуріко.

— Ану, зараз же злазь! Розлігся там, мов князь Багратіон Мухранський, і мружиш очі! То місце для чемоданів!

— А чим я гірший за вашого чемодана?

— У цьому чемодані на триста червінців провізії, а в твоїй голові що?!

— Чому ти, дядьку, ображаєш мене?

— Прошу вибачення!.. А тепер злазь, щоб я поставив чемодан. А то так тобі дістанеться від мене, як і російському барабанові не діставалось. Ти чуєш?

— Не злізу! У мене вдома теж був чемодан, але ж я його з собою не потяг! Нема чого чемоданові кататися в поїзді! Йому місце під тахтою!

— Та як ти смієш так зі мною розмовляти? У мене сини старші за тебе! — вигукнув "індиче яйце".

— А тобі було б приємно, якби твого сина зганяли з місця?— спитав "сокира".

— Ну, тоді я поставлю чемодан на твоїй мозолі. Мені наплювати! — сказав "індиче яйце" й сів.

— Ану, злазь, бічо, поки я тобі носа не розквасив! — тепер уже напав на мене "сокира".

— Не злізу! — сказав я і думав далі свою думу.

— Праваднік! — зарепетував "індиче яйце".

Провідниця просунула в купе спершу ліхтар, потім ніс і попросила приготувати квитки. Та одразу ж сама засміялася з своєї дурості й наказала приготувати гроші.

В нашому купе провідниця зібрала тисячу карбованців, і серед них була й моя сотня. Іронічно подивившись на двох пасажирів, які мали квитки,— коли, мовляв, немає грошей, то краще сидіти вдома,— вона вийшла.

Запало мовчання, кожен думав про щось своє. Я знов поринув у дрімоту... Коли дрімаєш і бачиш сон, то він здається дійсністю. Я теж наче наяву бачу журавель Іларіонового колодязя, що немовби намірився злетіти в небо, і Іларіона, що прив'язує його ланцюгом... Ось заходить на подвір'я Іліко. На плечах у нього батман кукурудзи. Він кладе клунок під мушмулою, сам сідає тут-таки, на траві, й димить цигаркою.

— Іліко, дай закурити! — прошу я.

Іліко не відповідає, він дивиться кудись у далечінь.

— Дядьку Іліко, генацвале, ну дай же закурити! Це я, дядьку, Зурікела, невже не впізнаєш мене? Чи вже не любиш?

Іліко встає і зникає в тумані.

— Іліко-о! — кричу я і йду затуманеним косогором.

— Зуріко, Зуріко! — відповідає чийсь голос.

— Хто там?

"Іларіоне, Іларіоне, Іларіоне!" — вистукують колеса, і раптом:

— Агу-у-у, Зурікело, куди ти?! — гукає бабуся.

Я здригнувся, мов ужалений, і перехилився вниз. Пасажири дрімали, позвішувавши голови. Я подивився з вікна. Заливний дощ ретельно мив шибки. Мокрі дерева переганяли одне одного, немов боялися змокнути ще більше й поспішали сховатися кудись... Я знову ліг горілиць, і раптом на лоба мені впала велика крапля, за нею друга, а потім краплі забарабанили по моєму лобу, наче по дну мідного таза, підставленого

під ринву. Я відсунувся. На полиці набігла калюжка. Я проклав їй пальцем дорогу, і вода потекла вниз, на чиюсь голову.

— Що там з тобою, нещасний? — гримнув потерпілий, підозріливо нюхаючи мокру долоню, якою витер лоба.

— Зі мною нічого. Це дощ,— відповів я і показав очима на вікно.

Протікало і в інших місцях. Купе знов ожило.

— Еге, та цей додатковий вагон якийсь увесь дірявий!

— Хіба ж настачиш вагонів, коли півсвіту хоче приїхати, до Тбілісі в один день?

— Закінчили б перекривати, а тоді вже й чіпляли б його, клятого! — вилаявся "індиче яйце".

— Придумай там що-небудь, бічо! — попросив "сокира".

— А що я можу придумати? Вилізти та черепицю поправити? — відповів я "сокирі".

— Не мели язиком, сучий сину! Хіба важко затулити дірку?

Я підвівся й затулив дірку долонею. Вода потекла по руці, обігнула живіт і почала збиратися в пазусі. Другою рукою я попустив пояс і дав їй дорогу. Невдовзі обидва мої чоботи до половини наповнилися водою. Тоді я прийняв від дірки руку, і вода повернулася в своє старе русло.

— Нічого не виходить! — сказав я "сокирі" й почав спускатися вниз.

— За що з нас гроші луплять? — обурився пасажир з квитком.

— А тобі який клопіт? Їдеш же безплатно! — огризнувся безбілетний.

Я скочив на підлогу, і вода з моїх робіт бризнула на всі боки.

— Роззуйся, бічо, а то застудишся,— порадив мені "сокира".— Простягни ноги, я допоможу.

— Не турбуйтеся, батоно! — Я взявся за полиці, підтягнувся на руках — і чоботи лишились на підлозі.

— Чого так мучиш себе, синку? Не міг пошити більші? — сказав "індиче яйце".

Кругом засміялись. Я насилу втиснувся поруч із "сокирою". Дощ перестав, і всі полегшено зітхнули. Боки в мене зігрілися

— Забери хоч тепер свій чемодан, а то, їй-богу, викину! — почав знову "сокира".

"Індиче яйце" поставив чемодан на моє місце й мовчки сів. Знову запало мовчання. І раптом хтось боязко чхнув.

— На здоров'я! — відгукнулося все купе.

Потім чхнув ще хтось. А через півгодини всі тільки те й робили, що бажали один одному здоров'я, і якби хто заглянув сюди, то подумав би, що це зустрілися близькі родичі, які давно не бачились.

— Ну, це нікуди не годиться! — раптом заявив "сокира".— Поки ми всі не схопили запалення легень і на цьому вагоні не поставили червоний хрест, давайте щось придумаємо.

— Еге, я гадав, він телепень, а в нього розуму повна голова!— сказав "індиче яйце" і витяг звідкись пляшку горілки.

— Я маю цілий пуд вина. Он там, на третій полиці, стоїть барильце... Давайте знімемо! — обізвався раптом білявий молодик, якого досі ніхто не помічав.

— Ні, зараз від вина розідме живіт. Випийте спершу горілки!— сказав "сокира", задоволено потираючи руки.

— Воля ваша, батоно,— чемно відповів молодик.

— Ти, бічо, вийми чіп з барила, а то лопне й пообливає всіх нас! — попередив чисто одягнений пасажир з квитком білявого молодика.

Молодик мовчки виконав наказ і знову сів.

Усі почали діставати що в кого було з їжі. Хтось пожертвував ще пляшку горілки, "сокира" додав до них дві і сам перебрав на себе обов'язки тамади.

— Товариші! Серед вас немає жодного, хто був би моїм товаришем, але ж ви знаєте, як буває в поїзді. Поїзд здружує людей. Хто ми? Звідки нас нечистий несе?

— Я з відрядження повертаюся, батоно,— сказав пасажир з квитком.

— Хіба ж це не дивно? — вів далі тамада.— А це що за пройда? — І "сокира" показав рукою на "індиче яйце".

— Чого ти лаєшся, нещасний?! — аж підскочив "індиче яйце".— Ану прикуси язика, а то провалю тобі голову!

— Дай сказати тост, кацо! Чого сказився? Ніхто тебе не боїться... Про що ж я говорив? Ага! Чи знаю я вас? Ні, не знаю. А ви мене? Теж не знаєте. В інший час я поскручував би вам в'язи, але в тому-то й сила поїзда! Він з'єднав, зблизив і побратав нас. А тому — хай живе поїзд! — закінчив він, перекинув у рот склянку й обвів нас таким поглядом, наче кращої лайки ніхто з нас не знав.

— За поїзд!

— Хай живе поїзд!

— Це справді-таки дивно... Хай живе! — промовив чисто одягнений пасажир з квитком і передав склянку мені.

— Я, товариші, вперше їду в поїзді,— почав я.

— Щаслива ти людина! — сказав "індиче яйце".

— Перед від'їздом Іліко й Іларіон попереджали мене, що в поїзді повно злодіїв та всякої шушвалі і треба їх остерігатися. Тепер я бачу, що це неправда. От хоч би й цей чоловік... Як вас, дядьку, звати? — звернувся я до "сокири".

— Амбако!

— Ага, Амбако. Коли я вперше побачив його, то подумав: "Що воно таке і куди його несе нечистий?" А вас як звати, дядьку?— спитав я "індиче яйце".

— Мене звуть Антіпо, а тобі годі базікати! Випий і сідай!

— Ну, а про Антіпо я подумав був, що він несповна розуму.

— А тепер?

— Тепер що, тепер поїзд нас подружив! Отож хай живе поїзд!— сказав я і випив.

Коли склянка обійшла коло, Амбако знову налив і хотів підвестися, щоб проголосити тост навстоячки, але, вдарившись головою об полицю, одразу ж сів і почав:

— Коли на землі з'явилося життя, коли мавпи заговорили і бог назвав їх людьми й навчив тиснути руки, то першим словом, яке вони сказали одне одному, було "здрастуй". Потім вирубали ліс, спорудили будинки, проклали залізницю, пустили по ній поїзд, і ось ми в нього сіли, сказали одне одному "здрастуй", і...

— Я нікому не казав "здрастуй"!

— Ну, це справа чемності!

— Отож, випиймо за те, щоб бог ніколи не позбавив нас теплого вітання! — закінчив Амбако.

— Їй-богу, гарний тост!.. Ну що, здавалося б, вітання? А ось дехто шкодує його для людини! У мене є товариш, разом в університеті вчилися...

— Ви з якого села, батоно?

— З Нігоїті.

— Гарне село. А який цього року врожай?

— Дякую, непоганий... Отож я й кажу...

— Товаришу, ти ж бачиш, що в нас лише одна склянка! А що той тип з тобою не вітається, це ми знаємо. Пий уже швидше!

Ось склянку знов передали мені. Я тримав її в руці, дивився на цю давно знайому мені рідину, що сповнює тіло приємним теплом та любов'ю, і мені хотілось говорити й говорити, хотілося розповісти цим чужим людям про мою бабусю, про Іліко й Іларіона, про Мері, а потім співати, співати й галасувати. Але я соромився, соромився так, як соромиться кожен сільський хлопець своїх подертих штанів та зношеного взуття, з якого виглядає палець. Соромивсь і сердився за це на себе.

— Будьте здорові, люди! — промовив я, пустивши сльозу, і сів.

— Ну ось, примусив козака плакати... Скільки ж градусів?— спитав "сокира" у "яйця".

— Вісімдесят!— відповів "яйце".

— Двадцять, присягаюся богом! — сказав я, втираючи сльози.— І плачу я не від горілки, просто в око щось упало!

— Товариші! — почав знову "сокира".— Щойно я сказав, що нас створив бог, але це брехня... Більшість з нас створені батьками! Якби не постаралися батьки наші, то ця провідниця не зібрала б стільки грошей. І якби не батьки, то й цієї горілки ми б не пили. А якби не вигнали нам горілки, ми не змогли б випити за здоров'я батьків. Я просто не уявляю собі п'яної людини, яка не згадала б своїх батьків!

— Коли я напиваюся, то вже нічого не пам'ятаю,— сказав білявий молодик.

— Ще добре, що ти хоч про це пам'ятаєш! — сказав "індиче яйце".

Після тосту за батьків ми підняли білявого молодика й поклали на третю полицю, поряд з його барильцем.

— Поверни його, бічо, обличчям до стіни, щось він підозріливо гикає! — звернувся до мене "сокира", але було вже пізно — білявого молодика прорвало, немов вулкан, і не встигли ми опам'ятатись, як вагон став такий загиджений, наче він щойно вийшов з халтурного ремонту. "Сокирин" башлик ураз зробився червоний. Чисто одягнений пасажир з квитком і "індиче яйце" з жахом дивилися один на одного. І тільки я, чудом врятований, стояв, немов Ісус Христос серед грішників, і божевільно реготав.

— Ей, ти, негіднику! — зарепетував "сокира" і викинув башлик у вікно.

— Стягніть за ногу оте свиняче поріддя! — заревів "індиче яйце".

— Ви уявляєте, який жах! Що ж тепер робити? Вона ж не моя! — бідкався пасажир з квитком, витираючи хусточкою сорочку.

Решта пасажирів не наважувались і словом обізватися.

— Поверни його, бічо, поки він не виригав нам на голову всі нутрощі! — гримнув на мене "сокира".

— Зав'яжіть йому рота! Ось рушник...— прийшов хтось на допомогу.

Опам'ятавшись, білявий молодик, що став як крейда, не знав, де подітися від сорому.

— Що сталося, люди? Барило лопнуло? — спитав він кволим голосом.

— Кого обдурюєш, недоноску? Ти що, вінегрет у барилі везеш?! — прохрипів "сокира" й кинувся до молодика. Його насилу вгамували.

Через півгодини всі повернулися на свої місця. Стіл було реставровано, і тости тривали.

Під час четвертого тосту ми взяли "індиче яйце" за руки й за ноги і кинули біля його чемодана. Інші поснули де хто сидів. За трапезою залишилися тільки я та "сокира".

— Слухай, дядьку, одверни від мене обличчя, а то ще розрубаєш! — попросив я "сокиру" й налив горілки.

— Ти що, молокососе, хочеш скинути мене з поста тамади? — гримнув на мене "сокира" й потягся до мене, але, не змігши підвестися, махнув рукою й сів.— Пропади ти пропадом, нечемо! Кажи, чого тобі треба.

— Хочу я, дядьку Амбако, щоб ти зі мною познайомився.

— Хто ти такий?

— Я Зурікела, Вашаломідзе!

— Що ж, прізвище в тебе гарне, і горілку п'єш добряче. А чий ти син?

— Я син моєї бабусі Ольги, ну ще Іларіона й Іліко.

— А ще? — спитав украй здивований "сокира" і витріщив на мене очі.

— Більше нічий, тільки трьох. А тепер я співати хочу.

— І тому їдеш до Тбілісі. Зараз, синку, поспіваємо, і, поки ще не пізно, злазь з поїзда.

— Ні, до Тбілісі я їду вчитися, маю атестат зрілості. А ти маєш? Не маєш! Ти навіть не знаєш, що таке атестат зрілості. Хай живе наука! — сказав я, випив і передав йому склянку.

— Я бачу, синку, ти непоганий хлопець... Ти мене слухаєш? Тоді дивися на мене! Та чого ти смієшся, мов дурень? Ти слухаєш?

— Ага, слухаю!

— Ну, слухай! Я — Амбако Горделадзе і теж їду до Тбілісі вчитися. Ти скажеш, що з мене вже порохня сиплеться, куди мені вчитися. Ти, мабуть, думав, що я тільки везу на продаж груші. А ти знаєш, хто я такий? Ні, не знаєш... Ото коли царя Миколку з престолу скинули... Та тримайся, бічо, не падай! Отак... Коли, кажу, Миколку скинули з престолу, я був такий же, як і ти, хлопчисько. І думав я, що сидів цар на тахті38, а його взяли за ноги і стягли додолу. Так я тоді думав. А знаєш, чому я так думав?

— Йолопом був, ось чому!

— То батько твій йолоп! А я тоді неуком був. Та й потім нічого не навчився. Зате сини в мене вчені. Якби не війна, знаєш, ким би я був? Хай живе наука! — проголосив Амбако й випив.

— Хай живе, дядьку Іларіоне!

— Мене звуть Амбако!

— Тебе звуть Іліко!

— Амбако!

— Кажу тобі, Іліко! Та коли в тебе виросло друге око?

— Слухай, синку, я Амбако! І не мели чортзна-чого!

— Дядьку Іларіоне, дай я тебе поцілую! — І я його обійняв.

— Чорт з тобою, хай буду я Іларіоном, та коли, дасть бог, протверезишся, зви мене Амбако!

— Не хочеш мене поцілувати?

— Ну що ти, кацо? Та я заради справи не те що такого славного хлопця, а й тисячу сучих синів поцілую! — сказав Амбако, витер губи рукавом і міцно поцілував мене.

Я поклав голову йому на плече й заплющив очі.

— Пам'ятаєш, Іларіоне, як ти підстрелив Мураду?

— Пам'ятаю, синку, як не пам'ятати!..

— А пам'ятаєш, що ти тоді сказав?

— Ану нагадай мені, синку!

— Ти сказав: "Не плач, мій Зурікело!.." Пам'ятаєш?

— Ага, пам'ятаю...

— А ти хіба потім не плакав?

— Я плакав? Авжеж, синку, плакав...

— А тютюн, яким нас частував Іліко, пам'ятаєш?

— Як же не пам'ятати, бічо? Тютюн в Іліко добрячий!

— Ні, перчений тютюн, перчений!

— А чого ж, пам'ятаю і перчений...

— Ти ж знаєш: Іліко і ти для мене дорожчі за всіх на світі!

— А чому ж не знати! І тебе ми дуже любимо, ми обидва... А тепер засни, синку, засни!

— Бабуся вже спить... Ні, не спить... Думає про мене...

— Авжеж, не спить і думає про тебе, синку...

Мчить поїзд, похитується вагон, хитається земля... І все хитається... Коли б поїзд не перекинувся... А втім, чого мені боятися — я ж сплю на грудях в Іларіона... А він своєю мозолястою рукою ніжно гладить мене по вологому лобу... Поїзд мчить і гуде.

— Агу-у-у, Зурікело, куди ти!

— Іду, іду, бабусю!..— відгукуюсь я і біжу затуманеним косогором.

— Спи, синку...— заспокоює мене хтось.

Що таке дім

Я вже студент економічного факультету. Як і раніше, маю одні штани й один екзамен на осінь — з політичної економії. Поки я вчився на першому курсі, мою стипендію одержувала моя хазяйка, та ще й раз у раз дорікала мені, чом я не відмінник.

Тепер, через екзамен на осінь, мою хазяйку позбавили стипендії, і до політекономії ми з нею готуємося разом.

— Ну як, коли складаєш? — питає вона щоранку.

— Чого пристала, тітко Марто? Ти ж не бабуся моя!

— А побила б вас обох лиха година!.. Ти або плати за квартиру, або забирайся к чортовій матері! Он і сьогодні приходив кербуд. Живе, каже, в твоєму домі непрописана людина, а примочити забула!

— А що, не могла вилити йому на голову відро води?

— Не скаль зубів, дурню! Сідай і вчи! Якщо через два дні не складеш екзамена і тобі не призначать стипендії, ти засмієшся на кутні!

— А може, аспірантуру закінчити за два дні? Щоб жити в цій собачій будці!

— Який сам, таку й кімнату маєш! А як побачу, що ти одірвався від книжки, виллю тобі на голову окріп!

— От добре, що згадала про окріп! Принеси, будь ласка, склянку чаю!

— Труну тобі принесу!

— Та не забудь покласти цукру! — гукнув я вслід своїй сварливій хазяйці й сумними очима подивився на конспект.

Тітка Марта живе в малесенькому, на дві кімнатки, будиночку в кінці Варазісхеві39. Моя хазяйка — негарна на вроду, лайлива, але добра жінка. У неї тільки один квартирант, та й той я. Моя кімната дуже оригінальна: в ній якимось чудом уміщаємось я, тахта, один стілець, Софія і вишита жінка з таранячим хвостом, прибита до стіни. У Софії сірі очі. Вранці вона чистить і витирає мою єдину тарілку, а потім сідає біля вікна і цілий день дивиться на перехилений нужник та на шовковицю біля нього, на якій стрибають собі горобці. Те дерево, виявляється, одного віку з тіткою Мартою, але ще ні разу не родило. Софія з біса хитра. Увечері вона чекає, поки я ляжу та добре нагрію постіль. Аж тоді вона зіскакує з підвіконня й залазить до мене під ковдру... Я дуже люблю Софію, ні, не те, що люблю, а просто дуже звик до неї, і, мабуть, це і є любов. Обоє ми добре знаємо, що життя одне за одного не віддамо. Звідки вона прийшла до нас — цього не відаємо ні я, ні тітка Марта. Софія з'явилася так, що її ніхто не побачив і не почув. Вона тихо увійшла в мою кімнату, задерла хвоста, почухалася боком об ніжку тахти і так подивилася на мене, наче питала: "Я подобаюся тобі?" Вона сподобалась мені, бо була схожа на сусідську дівчину. "Софіє, Софіє!" — покликав я її. Вона повернулася до мене спиною і попрямувала до прочинених дверей. "Софіє, куди ж ти, зостанься!" — попросив я, і Софія зосталася. З тих пір ми з нею живемо разом.

Софія відчуває, що я маю якісь прикрощі, і не відходить від мене. Я вдесяте перечитую конспект і, зневірившись у своїй пам'яті, кладу його під подушку. Вчора ввечері тітка Марта сказала мені, що я безбожник і тому мене спіткає лихо за лихом. Я відповів їй, що безбожник — сам бог, бо коли він має зуб на мене, то чому стипендії позбавляє її. Тітка Марта заявила, що бог не потерпить такої хули. Я сказав, що нічого мені не буде до самої смерті. Тоді тітка Марта звеліла, щоб я зараз же впав на коліна і благав у бога прощення, а то він відбере у мене мову. На це я відповів, що бог уже відбирав у мене мову,— вдруге виходжу на екзамен

і не можу промовити ані слова! Тоді тітка Марта тричі сплюнула, перехрестилася й хряпнула за собою дверима.

Сьогодні вранці я йду на екзамен. Виконуючи настанову тітки Марти, я стаю навколішки на тахті, здіймаю очі до стелі і звертаюся до бога насамперед з такою молитвою:

— Боже, зроби так, щоб ця прогнила стеля не впала мені на голову, і тоді проси в мене чого хочеш!

Потім переходжу до офіційного прохання:

— Отче небесний, боже всемогучий, сьогодні, о десятій годині ранку, я складаю політекономію. Ти знаєш, що таке товар40? Товар — це не корова, не свиня і не коза, як я думав, але і корова, і свиня, і коза можуть стати товаром. Не розумієш? Я теж не розумію. Тому й прошу тебе: якщо можеш, допоможи мені скласти цей предмет! Не ганьби мене на весь світ! Подумай про становище, в якому я опинюсь, коли про це довідаються Іліко й Іларіон! Що я тоді їм скажу, якими очима гляну на свою бабусю? Тільки не кажи, як Іларіон, що в мої літа ти вчився лише на п'ятірки. Мене ти не обдуриш! Взагалі ви, дідугани, любите повчати молодих. Та, мабуть, і я своїм дітям правитиму тієї самої... Якщо ти бог, то прости мені вчорашню лайку й допоможи скласти політекономію. Тобі ж це як раз плюнути! Хіба ти не маєш для таких, як я, бідолах силу-силенну трійок? От і підкинь мені одну-єдину трієчку! Ну то як, боже? Ти чуєш мене?

— Хто ти такий?! — почув я раптом.

У мене кров застигла в жилах, у роті пересохло, і шия задерев'яніла.

— Хто ти такий, питаю! — повторив голос.

— Я... я... я Зуріко...

— Вашаломідзе?

— Ага, Вашаломідзе!

— І не соромно тобі жити без прописки?

— Що?

— Ти ще питаєш? Зараз же злазь з тахти і підеш зі мною в міліцію!

Кров знову потекла по моїх жилах, у роті зволожилось, і шия стала гнучка.

— А хто ти такий? — спитав тепер я і обернувся.

Переді мною стояв високий, худий, як дошка, чоловік в насунутому на вуха капелюсі, що побував уже в бувальцях, із старезним портфелем під пахвою,— наш кербуд Доментій.

— Дядьку Доментію! — скривився я.

— Який я тобі дядько! — скривився Доментій.

— Товаришу Доментію! — виправив я помилку.

— І не товариш я тобі! — поправив мене Доментій.

— Ну, хто ти в біса не є, відчепись, я йду на екзамен! — скипів я.

— Прикуси лишень язика! Одягайся, коли маєш у що одягнутись, і гайда за мною! — гаркнув Доментій і засунув руку в кишеню.

— Вийми руку з кишені і тоді розмовляй зі мною!

— Та як ти смієш, молокососе! — аж застогнав Доментій і засунув у кишеню другу руку.

— Кажу тобі по-людському: сьогодні я не можу, в мене екзамен! Завтра я сам піду в міліцію!

— Ні, йди по-доброму сьогодні, бо завтра я потягну тебе силою! — сказав Доментій, і я зрозумів, що він не жартує.

Софія здогадалася, що я зайшов у безвихідь, і почала голосно нявкати.

— Та кинь щось цій каторжній кішці, нехай вона замовкне, а то викину у вікно! — сказав Доментій.

Софія злякалася й замовкла. Я одягнувся, і через п'ять хвилин ми з Доментієм уже спускались по Варазісхеві.

— Не маєш ти бога в животі! Людині йти на екзамен, а ти її тягнеш до міліції! — дорікнув я.

— Це я не маю бога в животі? — образився Доментій.

— А хто ж, як не ти?

— А ти хіба маєш? Живеш без прописки... Ось перевірять — і я пропав! Скажуть: у Доментія є непрописаний, Доментій не оформляє його тому, що... А ти мені що-небудь дав? Ну, скажи, чи дав ти мені хоч копійку?

— Ні!

— Отож-бо й воно! А то: Доментій хабарник, Доментій обманює державу, грабує її, шматує, обдирає... А насправді хто це робить?

— А хто?

— Скільки ти платиш за квартиру? — спитав раптом Доментій.

— Двісті п'ятдесят карбованців на місяць,— відповів я.

— Де ти береш стільки грошей?

— Бабуся присилає.

— А в бабусі звідки гроші?

— Позичає в Іларіона.

— А Іларіон де бере?

— Коли буває добрий урожай, то продає вино, а як ні — позичає в Іліко.

— А хто дає гроші Іліко?

— Та чого ти до мене присікався? А тобі самому хто їх дає?

— Мені не дає ніхто. Тому й веду тебе в міліцію.

— Кажи напрямки: чого ти від мене хочеш?

— А чого мені від тебе хотіти? Відведу в міліцію, здам урядові й доповім... Яка в тебе професія?

— Поки що ніякої.

— Отак і доповім: ось вам, батоно, особа без певної професії, непрописаний, зрізався на екзамені... Ти на якому предметі зрізався?

— На політекономії.

— Тим гірше для тебе! Політично непідкований, віриш у бога... Ти ж молився сьогодні?

— Молився...

— Ну й хай тобі бог помагає! Здам тебе урядові і... Ти у в'язниці сидів?

— Ні...

— То чого ж ти, синку, сам себе губиш? За два дні я так пропишу тебе, що вже ніхто не випише! — сказав Домептій і зупинився перед закусочною, що на вулиці Мелікішвілі, ліворуч.— Зрозумів?

— Ні...

— Та де тобі, молококосе, втямити, коли ти навіть не знаєш, що таке прописка і що таке дім! Ну, чого тут стояти? Давай зайдемо до Ріголетто та перекусимо трохи...

Правду мовити, я був дуже голодний. Я подивився на Домептія вдячними очима, ніжно всміхнувся й пішов за ним у підвал.

Ми сіли до столика в кутку закусочної. Домептій закотив скатертину, щоб не забруднитися, накрив тарілку з мухомором перевернутою тарілкою, повісив капелюха на коліно, затиснув портфель між спинкою

стільця та власною спиною, витер рукою жовтого лоба й турботливо спитав:

— Що ти їстимеш?

— Усе! — відповів я.

— А питимеш?

— За твій рахунок хоч і гас,— пожартував я.

Домептій усміхнувся і вдарив по столу рукою:

— Ріголетто!

З-за прилавка вийшов кривий буфетник і застиг на одній нозі біля нашого столика.

— Аджан41!

— Моє шанування, Ріголетто!.. Це свій хлопець, знайомся. Сьогодні розпоряджається він! Не бійся, будеш ним задоволений! — сказав Домептій, поплескуючи мене по плечу.

Я встав, міцно, по-тбіліському, потиснув руку Ріголетто і назвав своє ім'я.

— Сагол42, видно, здоровий хлопець! — сказав Ріголетто і так подивився на мене, наче такої жалюгідної людини ще не зустрічав. Потім спитав Домептія: — Що вам подати?

— Два пива, два сири, дві зелені, редиску не забудь, два хліба й пляшку горілки! Ікра є?

Ріголетто божевільно всміхнувся. Незабаром стіл був накритий.

Доментій наповнив свою склянку, потім мою, цокнувся зі мною, випив і так скривився, що мене мало не занудило. Другу склянку ми випили за наше знайомство. Потім Доментій виголосив тост:

— Я, Доментій Хачапурідзе, маленька людина. Але Наполеон теж був маленький, а мій батько ще менший за нього, проте гори перевертав. Я керуючий будинками, і серце в мене лагідне. Від мене залежить: житиме людина в будинку чи на вулиці. Ти жив коли-небудь на вулиці?

— Як це на вулиці? Хіба я безпритульний? — образився я.

— А от я можу викинути тебе на вулицю, бо ти непрописаний!

— Навіщо ж так? Краще візьми й пропиши мене!

— Я-то візьму, та ти хіба даєш?

— Що? — не зрозумів я.

— Випий! — сказав Доментій і наповнив мою склянку.

Я випив, а за мною і Доментій, і очі в нього почали косувати.

— Ти знаєш, що таке дім? — спитав він.

— Чого б же, чоловіче добрий, я цього не знав?

— Ану скажи!

— Ну, це кімнати, перекриті черепицею чи дранкою. Що ж іще інакше?

Доментій захихикав, знову налив і почав:

— Дім — це насамперед сім'я. Ти маєш сім'ю?

— Не маю!

— Який-бо ти дурень! У твої роки я мав уже другу жінку. Тепер знову живу з першою... Сім'я і дім невіддільні одне від одного. Якщо не маєш дому, не зможеш одружитись, а якщо не одружишся — не зможеш дружину привести в дім. А чи знаєш ти, як з'явився дім?

— Знаю!

— Ану скажи!

— З цегли, дощок, вапна, каменю, черепиці...

— Тю на твою дурну голову!.. До того, як винайшли цеглу, людина жила на дереві...

— В печері,— поправив я.

— Хто жив на дереві, хто — в печері... Потім людині набридло сидіти на дереві, і вона злізла на землю... А знаєш, що потім з нею сталося?

— Походила вона, походила та й знову вилізла на дерево.

— Ні, коли ходила, їй стало холодно. І що ж вона зробила?

— Одягла пальто й зігрілася.

— Дурень ти несосвітенний! Де ж тоді було пальто? Взяла кресало й трут, розпалила вогнище та й сіла біля нього. Але ж ти знаєш, природа

сувора. Повіяв вітер зі сходу. Щоб захистити вогонь, взяла людина й поставила стіну з того боку. Повіяв потім західний вітер, і звела людина другу стіну — із заходу. Минуло не так багато часу, і засвистів протяг, з півночі на південь. Тоді людина поставила стіну і з північної сторони. Невдовзі повіяло з півдня, і виросла четверта стіна. Було це восени, а хто ж не знає, що таке осінь! Ні з того ні з сього пішов дощ. Вогонь почав гаснути, і додумалась людина перекрити стіни соломою.

— А потім?

— Потім знову лихо: завалував у кімнаті дим, їсть людині очі. Вона сюди, вона туди — що ж його робити? Не ламати ж стіни? Нарешті сяйнула їй думка, бо вона все ж таки людина була, а ми, люди, тим і відрізняємося від тварин, що маємо розум і говорити вміємо... Пам'ятаєш, дорогий мій Зуріко: "Ти — тварюка безсловесна..."43

— Сам ти тварюка, Серапіона ти! — сказав я і схопився за пляшку.

— Постав пляшку, дурню! Руставелі не читав, чи що?.. На чому ти мене зупинив?

— На тому, що людина в диму задихалася!

— Ага, мало не задихнулась, бідолашна. А тоді взяла й пробила дірку в стелі, дим вийшов, і зітхнула вона вільно. Просиділа людина до вечора, а потім поцікавилась, чи не перестав дощ. Та як довідатися?

— Треба було висунути руку!

— Куди?

— Як це куди? У вікно!

— А де ж те вікно? От людина взяла і прорубала в стіні вікно. Виглянула, а дощу вже нема... А потім захотілося їй надвір... Сам розумієш, ми ж люди... Та як це зробити?.. Ріголетто! Два по сто! — Домептій гикнув і вів далі: — Прорубала людина двері — і вже готовий дім.

— Дід мій не так будував хату,— сказав я.

— А мій зовсім не будував, прийшов у чужу... Потім людина привела з лісу собаку, прив'язала його на подвір'ї і доручила йому стерегти дім, а сама пішла. Привела дружину, доручила їй поратися коло господарства і знову пішла. Принесла дичину. "Автанділ вернувся з ловів..."44 Посідали й попоїли чоловік з жінкою... А потім пішли у них діти, онуки, правнуки, і виникло село, потім район, потім місто і нарешті столиця... Столиця Грузії Тбілісі... Ось як нелегко була вона збудована! А ти своєї праці доклав сюди? Ні! То яке ж ти маєш право жити в Тбілісі без прописки?! Але ти мені подобаєшся, хлопець ти славний... Як звати тебе?

— Зуріко!

— Зуріко... З Мартою я поговорю окремо, а тепер домовимося з тобою... З тебе всього-на-всього двісті карбованців. Тільки ж ти анітелень! Як тебе звати?

— Зуріко!

— Ага, Зуріко! — Домептій підморгнув мені та так і лишився з заплющеним оком.

Тоді він підморгнув другим оком і теж не зміг розплющити. Так і заснув.

Я налив у склянку горілки, що зосталася в пляшці, і покликав Ріголетто.

— Аджан! — підбіг буфетник і знов застиг на одній нозі.

— Пий! — сказав я, подаючи йому склянку.

— Я за прилавком, не можу! — відповів Ріголетто й поставив склянку на стіл.

Тоді взяв склянку я, другою рукою, щоб не впасти, обійняв буфетника й спитав:

— Ти знаєш, що таке політекономія?

— І політику знаю, і економію! — відповів Ріголетто.

— Тоді скажи мені: що таке товар?

— Який товар, безфактурний?

— Ні, фактурний!

— Усе, що на вітрині,— це товар. Маю ще товар на складі,— відповів Ріголетто.

— Правильно,— поплескав я його по плечу.— А цього мерця бачиш? — спитав я, показуючи на Домептія.

— Спить,— усміхнувся Ріголетто.

— Це теж товар, Серапіона.

— Не Серапіона, а Домептій.

— Кажу тобі: Серапіона! — сказав я, потім вихилив склянку, і підвал поволі закрутився. Раптом підлога стала стіною, я, Ріголетто і стіл опинилися на стіні, і мені було дивно, що ми не падаємо вниз. Побачивши, що стіна вже замінила стелю, я заплющив очі й сів, а коли їх розплющив, усе було в порядку.— Ти мене не знаєш? Я Зурікела, Вашаломідзе. А ти політекономію знаєш? — спитав я знову.

— Ва, сказав же, знаю! Принести рахунок?

— Неси!

Ріголетто пішов, приніс рахівницю й почав кидати на ній.

— Два шашлики — сорок карбованців, два хліба — шість карбованців, горілка, сир... разом із зеленню триста карбованців.

— Триста — це багато... Мені на таксі вистачить і п'яти червінців.

— Що?!

— Дай мені п'ять червінців! Пішки ж я додому не піду?

— Зараз же викладай гроші, а то...— прошипів Ріголетто і взяв з прилавка аршинний ніж.

— Ти що, хочеш мене вбити? — спитав я.

— Поки не зробив з тебе одбивної, викладай гроші!

— Якщо знайдеш у мене хоч карбованець, ставлю два літри горілки! — запропонував я Ріголетто піти в заклад.

У Ріголетто перекривилося обличчя, і він схопив мене за барки.

— Дядьку Доментію! Товаришу Доментію! Доментію! Вставай, окаянний! Бачиш же, вбивають! — зарепетував я.

Доментій звів на мене каламутні очі, якийсь час дивився, потім махнув рукою і переклав голову з однієї тарілки на другу.

— В заставу оцього чоловіка залишаю! — спробував я заспокоїти Ріголетто.

— Навіщо мені це стерво? З його тельбухів нічого не зготуєш... Викладай гроші!

— І на хаші45 не годиться?

— Кажу тобі — викладай гроші, поки не розмалював тебе. Жартуватимеш потім!

— Відпусти мене, зараз дістану...— попросив я.

Ріголетто розтиснув пальці. Я витяг з-під Доментієвої спини портфель, перевернув його над столом і потрусив. Портфель був порожній. Тоді я вивернув кишені його куртки. Випали на підлогу чотири червонясті тридцятки. Ріголетто підняв гроші й полічив їх.

— Дванадцять червінців. Ще треба вісімнадцять!

Тепер я перейшов до кишень штанів, витрусив з них сто п'ятдесят карбованців і обтрусив руки на знак того, що в кишенях більше нічого немає.

— Ще тридцять! — сказав Ріголетто.

— Нелюд ти! Невже ти дітей не маєш? — спробував я розжалобити Ріголетто.

— Не маю! — відрубав буфетник.

— Ну, тоді ці три червінці я вираховую з тебе за бездітність! — сказав я й рушив до дверей.

— Забери це стерво, а то рішу його! — крикнув Ріголетто, і я зрозумів, що залишати тут Доментія не можна.

Взявши кербуда на плечі, я насилу вибрався з підвалу. Тієї ночі я, Доментій і Софія спали на одному ліжку. Спали без ніякої прописки, і нікому з нас не було соромно.

Кого я бачу!

Ось уже три роки я живу в Тбілісі. В селі, коли я туди приїжджаю, звуть мене міським пройдисвітом, у місті — селюком. А втім, для тітки Марти я все ще залишаюся безнадійним боржником, для кербуда Доментія — аферистом, для професорів — гастролером і тільки для бабусі, Іліко та Іларіона, хоч би я й десять інститутів закінчив, я завжди буду тим самим Зуріко — пройдисвітом, базікою і бусурманом. А от Софії байдуже, хто я, вона зовсім не цікавиться ні моєю професією, ні моїм родом. Софія гріється в моїй постелі, з задоволенням їсть рештки мого обіду, і їй дуже подобається, коли я пальцем лоскочу їй шию. Екзамену на осінь я ніяк не можу позбутися — він як родимка на тілі, а моя стипендія лежить десь у сейфі університетської бухгалтерії, мов посланий не туди лист до запитання, і жде не діждеться, коли я нарешті її одержу.

Цього січневого вечора я сиджу в кімнаті тітки Марти. У неї тепліше. На столі булькає здоровенний російський самовар, і ми, посьорбуючи гарячий чай, ведемо розмову.

— Нещасна твоя бабуся! Якби ти одержував стипендію, їй було б легше...

— Тітко Марто, сьогодні день мого народження, то не затьмарюй його, ради бога!

— Будь проклятий той день, коли ти народився! Хай грім ударить у твою дурну голову!

— Красненько дякую! Хай мені так ведеться, як я заслуговую. Того ж і вам бажаю! Алаверди!46 — І я цокаюся склянкою з тіткою Мартою.

— А бодай ти пропав! — лається тітка Марта й сипле свій цукор у мою склянку.

Надворі мете хуртовина. Зими в Тбілісі бувають холодні, дуже холодні. Снігу тут випадає небагато, його навіть не скидають з дахів, та коли вдарить мороз і все замерзає, як же приємно сидіти в кімнаті тітки Марти! Після чаю вона починає розповідати якусь історію, причому в третій особі, але я знаю, що все це було з нею. Її історії досить сумні. Я люблю слухати сумні історії, але не можу їх переповідати. Та й тітка Марта любить слухати мої побрехеньки. Вона сміється до сліз і після кожної паузи вигукує: "А бодай ти пропав!"

Ось і тепер у зв'язку з днем мого народження я сиджу і згадую, як ми з Іларіоном крали в Іліко черешні. Тітка Марта перестає сьорбати чай і уважно слухає.

— Ти знаєш мого Іліко?

— Ще б пак не знати! Скільки разів ти про нього розповідав! Це ж той, що з одним оком?

— Еге ж! Та ти слухай... У дворі в Іліко стоїть стара черешня. Вона така висока, що до її гілок і не дотягнешся — треба вилазити по стовбуру. А знамените це дерево тим, що на ньому прищеплена черешня чотирьох сортів — шамбала, травнева, пізня та біла, отож ціле літо ягоди не переводяться. Ідучи до млина, проходиш попід самою черешнею... Та вилізти на неї вдень ніхто не наважиться, а вночі Іліко спить на балконі, і в головах у нього лежить дробовик, ущерть набитий сіллю.

Якось надвечір ми з Іларіоном пішли до млина. Помольців було багато, і додому ми повертались опівночі. Коли підійшли до двору Іліко, Іларіон зупинився, зняв з плечей клунок і сів:

"Відпочиньмо трохи, а то вже дух забило!"

Я теж кинув клунок і вмостився поруч з Іларіоном.

Коли ми викурили по цигарці, я підвівся.

"Сядь, бічо, куди поспішаєш?" — сказав Іларіон.

"Як це куди? Не сидіти ж мені тут до ранку!"

"Ти черешень не хочеш?" — спитав раптом Іларіон.

"Ще й як хочу! Та де їх узяти?"

"Та ось же вони, у тебе над головою!" — сказав Іларіон, кинувши оком на черешню Іліко.

"Ти що, здурів? Хочеш, щоб вів своєю кременівкою зробив з мене копченю?" — жахнувся я.

"О дурню! Та його ж кременівку розірвало минулої ночі, і він одніс її до коваля Бадрії, щоб той полагодив!"

"Лізь сам!" — сказав я.

"Сам? Ох ти ж безсовісний! Хочеш, щоб я поліз на дерево та ще й черешнями тебе нагодував?"

"А чом би й ні?"

"Та де таке чувано, щоб людина мого віку вилазила на дерево?"

"Не прикидайся таким немічним!"

"Ну, чорт з тобою, поліземо обидва!"

Ми домовилися, що я перший зайду на подвір'я, все кругом розвідаю, вилізу на черешню й потім подам знак Іларіонові.

Поповзом добравшись до черешні, я довго розглядався і прислухався, але ніде ані звуку. Тоді я розвів руки і, мов милого родича, обійняв черешню. Обійняв — та так і прикипів до неї! Прилип, як муха до меду! Насилу відірвавшись, я глянув на себе. В темряві годі було щось побачити, але від мене тхнуло, наче з давно не чищеного курника Іліко. Я думав, що єдиний на світі, хто може обдурити Іліко, це я, і ось яку штуку він мені утнув! Цей одноокий лис перемішав пташиний послід, коров'ячий кізяк і тавот і цією масою щедро обмазав стовбур дерева приблизно на висоту людського зросту. Що вже я не робив — ніщо не допомагало. Загиджений, смердючий, киплячи від гніву, я стояв під черешнею й думав про те, як відплатити Іларіонові за спокусу. Іншого виходу не було — я знов обійняв дерево і, згнітивши серце, подерся вгору. Сморід душив мене, я насилу стримував кашель. Потім я протяжно, але тихо свиснув. Іларіонова тінь переповзла через тин і

обережно рушила до дерева. Підійшовши до черешні, Іларіон зупинився й глибоко вдихнув повітря.

"Що це за сморід, бічо?" — прошепотів він унизу.

"Нічого, нічого, вилазь!" — прошепотів я вгорі.

Іларіон розвів руки, обійняв дерево і, звісивши голову, наче розп'ятий Ісус, прошипів:

"Що це таке?!"

"Хіба не бачиш? Соус! Візьми покуштуй!" — прошипів я.

"Зурікело Вашаломідзе, якщо ти збираєшся провести все жится на цьому дереві, то сиди. Та коли все ж таки злізеш униз, я заколю тебе, мов ту свиню перед Новим роком!"

"Сам у всьому винен!"

"У чому ж я винен? Тільки сказав: давай черешень поїмо. А кізяків та посліду я маю вдома стільки, що всьому твоєму родові до другого пришестя вистачить".

"Ну годі тобі! Дай мені злізти!"

"Нечестивцю Зурікело! Якщо тобі шкода своєї голови, не роби ні кроку!"

"А що, літати?"

"Не смій, я зараз закричу! Що дозволяє собі цей песиголовець!.. Спинися, бічо!.. На що ж я схожий? Як же мені тепер додому йти?"

"А мені як іти?"

"Іти тобі не доведеться! Твій труп я принесу додому!" — сказав Іларіон і зібрався був лізти на дерево, але його напав кашель, а потім і занудило. У цю хвилину я стрибнув з дерева і схопився рукою за Іларіонів лоб.

"Геть від мене із своїм смородом!" — гаркнув Іларіон і відштовхнув мене.

За сваркою, кашлем та нудотою ми з Іларіоном зовсім забули про обережність.

Раптом на балконі в Іліко щось загуркотіло, потім упало, покотилося по сходах і несамовито зарепетувало:

"Гей, держи його, держи! Ви заходьте знизу, ви звідси, а решта — звідти!"

Ми з Іларіоном лобами проломили тин і, як навіжені, вискочили на дорогу. Гримнув постріл.

"Оцей Сліпака ще застрелить нас!" — буркнув Іларіон, схопивши клунок з борошном.

"Не бійся, поки він перезарядить, ми встигнемо втекти!"

"Але ж рушниця двоствольна!" — сказав Іларіон.

"Звідки ти знаєш?"

"Коли його рушниця зіпсувалась, я йому позичив свою!"

"Бідна твоя голова!"

"Бери клунок, безголовий!"

Я схопив свій клунок, завдав його на плечі і вже хотів був тікати, як пролунав другий постріл. Іларіон випустив з рук ношу, зігнувся, однією рукою схопився за мій комір, другою—за м'яке місце і так заволав, що задеренчали шибки в хаті Іліко. Я затулив йому рота. Іларіон звивався, мов ужалений, і загинав такі колінця, яких я не бачив ще ніколи. Довелося покласти клунок і взяти потерпілого на плечі...

Тітка Марта сміялася до сліз, потім, знесилівши, перекинулася з стільця на тахту й махала мені руками — замовчи, мовляв. Але зупинити мене було не так-то легко.

"Зурікело, не залишай мене, не ганьби!— благав Іларіон і від злості скреготів зубами.— Ну, Іліко Чигогідзе, нехай ти тільки потрапиш мені до рук!.. Ти знаєш, бічо, що я з ним зроблю?.. Ой Зурікело, я, здається, вмираю!.."

"Сіль кам'яна?" — питаю я і цуплю його далі.

"Ти ще зуби скалиш? Коли виживу, з обох вас душу витрясу — і з тебе, і з того Сліпаки!.. Як ти думаєш, муки мої кінчаться? Ох, і світ немилий, так пече!.."

"Потерпи, поки сіль розтане..."

"Та коли ж вона розтане?" — простогнав Іларіон.

Вибившись із сили, я зняв його з плеча, поклав ниць, потім спустив з нього штани й оглянув рану. В тих місцях, куди влучили дрібки солі, тіло посиніло, де-не-де сочилася кров, і кругом підпухло.

"Як ти думаєш, я виживу?"

"Ну що ти, кацо!" — заспокоїв я його.

"Ей, бічо, подми на рани, а то кінчаюся!"

"Чи ти здурів? Якби куди в інше місце, то можна було б, а туди..."

"Ей, Зурікело, синку мій, подми, я тобі по-царському віддячу! Невже нашій дружбі кінець? Та подми, песиголовцю! Не доводь мене до сліз!.." — благав Іларіон.

Що мені лишалося робити? Я сів і почав дути на поранене місце. Цілу годину вислуховував я Іларіонові прокляття і дмухав, мов порваний міх коваля Бадрії...

— Брешеш, пустомолоте! — вигукує тітка Марта і втирає пеленою сльози.

— Щоб я з цього місця не зійшов, коли хоч одне моє слово — брехня!

— А бодай ти пропав! Що ж було потім?

— Потім то поповзом, то на колінах, то на спині притяг я Іларіона додому, поклав його ниць на тахту й обгорнув рану мокрим рушником. Потім я збігав до себе додому, привів бабусю, і ми обоє перебули ніч біля Іларіона, який не переставав стогнати, сипати прокльони та плюватися.

"Ти бачиш, Ольго, що він зі мною зробив, коли саме стільки роботи?" — бідкався Іларіон, упиваючись зубами в подушку.

"Хіба ж він, триклятий, не знав, що то ти?" — спитала бабуся.

"Ну що ти, Ольго? Коли б він знав, то зарядив би справжню кулю і продірявив би мені лоба!" — простогнав Іларіон.

"Так тобі й треба! А ти, гицелю, чого стовбичиш? — накинулась бабуся на мене.— Іди роздягайся та лягай спати. Виперу ваш одяг. Може, висохне до ранку, а як ні, то поваляєтеся в ліжку..."

Іларіонове вбрання бабуся повісила сушити тут же, на балконі, а моє — на мушмулі перед нашою хатою.

Лягли ми аж на світанку.

Вже добре розвиднілося, коли до Іларіонових воріт підійшов Іліко. Я перший побачив його з вікна і затамував дух. У нього, немов хурджин47 перевішені були через плече два клунки з борошном. Один з них, більший, він залишив біля Іларіонових воріт, а другий кинув у наш двір і загукав:

"Іларіоне! Іларіоне!.. Ти що, не чуєш, генацвале?"

Іларіон мовчав як могила.

"Зуріко, Зурікело, песиголовцю Зурікело!" — репетував Іліко.

"Чого тобі треба, Сліпако, чого ти спозаранку будиш мені дитину?" — солодким голосом обізвалася моя бабуся.

Бабусі Іліко боявся не менше, ніж кулі, і голос у нього одразу пом'якшав.

"Нічого, дорога Ольго, я хотів лише спитати, чи вдома Іларіон".

"А що, хіба мій Зурікела сторож при Іларіонові? Піди й сам подивися!"

"Де ти там ховаєшся, Носачу? Вийди, Іларіоне, будь людиною!.. І де твоя совість, сучий ти сину? Ті черешні я бережу, як своє єдине око. Думав, може, обміняю їх на кукурудзу, а ти до них допався, мов гусінь!.. Не міг уже, негіднику, віднести додому мливо? Покинув на дорозі... Ганьба твоєму носові! Ну що ж, валяйся тепер долічерева та жуй подушку, бодай ти сконав! Перевернутися не хочеш? А може, солі тобі замало, то я підсиплю! Ну що, негіднику, підкоптив я тебе? Виходь, кажу, хочу з тобою побалакати! Не можеш ходити? Так тобі й треба! Щоб земля під тобою запалася!.."

"Що сталося, Іліко? Чого ти його так проклинаєш?" — спитала бабуся.

"Як це чого? Надумав він цієї ночі поласувати моїми черешнями, от я і всипав як слід і йому, і його приятелеві!"

"Якому це приятелеві?"

"Хіба я знаю?" — ухилився Іліко од відповіді.

"А ти не помилився, кацо? Може, то був зовсім не Іларіон?"

"Ну що ти, Ольго? Якби то був не він, то хіба стерпів би таку мою лайку! Та й потім — чого це треба було йому притьмом, посеред ночі прати свої штани й сорочку! Де ж пак, багатій, переміну має!.. Ну що, Іларіоне Носачу, забруднив я і без того брудну твою душу? Лежиш тепер та стогнеш... Ну, йди забери борошно, поки я не передумав!" — гукнув Іліко й пішов назад.

Трохи пройшовши, він зупинився і повернув голову в бік моєї хати.

"А пройдисвіт Зурікела чує мене?"

"Чого тобі від нього треба?" — спитала бабуся і взяла в руки палицю.

"Нічого, дорога Ольго... Скажи йому, хай вийде, як тільки просохнуть оті подерті штани, та занесе до господи клунок з борошном!"

Я вже не міг стриматися й, голосно регочучи, вибіг на подвір'я.

Сміялася бабуся, сміявся Іліко. Не сміявся тільки Іларіон: він усе ще лежав долічерева на тахті, зозла впившись зубами в подушку...

...Я закінчив свою розповідь. Тітка Марта встала, поцілувала мене в лоб і налила мені чаю. Потім відчинила стінну шафу, дістала банку горіхового варення і, благоговійно відкривши її, поклала мені на блюдце два горіхи й полила їх соком.

— Рости, синку, на втіху своїй бабусі! Дай боже здоров'я і тобі, й твоїй бабусі, й Іліко, й Іларіонові!

— Це я з'їм завтра вранці, тітко Марто,— сказав я і взяв блюдце.

— Їж зараз, а на ранок буде тобі оце! — сказала Марта й підсунула до мене банку з варенням.

* * *

Сьогодні сталося чудо: Софія зустріла мене в ліжку. Вона, мабуть, довго чекала мене, але я до другої години ночі сидів у тітки Марти, а відмовлятися від сну їй не хотілось. От вона і вклалася спати. Коли я ліг поруч, вона ледь розплющила одне око, глянула на мене і, пересвідчившись, що це й справді я, знов заплющила і вдала, наче

спить. Я довго лежав, підклавши під голову руки, нарешті не витримав і спитав:

— Ти спиш?

Софія не відповіла. Вона знов розплющила одне око, подивилась на мене, потім заплющила його і муркотіла далі.

— Софіє,— промовив я,— ну обізвися до мене, голубонько! Чого ж ти сердишся? Я був у тітки Марти і більше ні в кого!

Софія, мабуть, хотіла щось сказати, але вона була не Мурада і не могла зрозуміти мене. Моя мова не доходила до неї, а її — до мене. Ми тільки зиркали очима одне на одного.

— Софіє,— вів я далі,— сьогодні день мого народження. Ти знаєш, скільки років мені виповнилося?

Софія не знала і зовсім не цікавилася цим. Тоді я подивився їй у вічі, і вона здогадалася, що в мене якась радість, повернулась до мене і щось муркнула. Я не зрозумів, що вона сказала, і пальцем полоскотав їй шию.

Софії було це приємно, і вона примружила очі. Цієї ночі мені дуже хотілося зробити комусь приємність. Задоволений собою, я пригорнув до грудей Софію, і обоє ми солодко заснули. Мені снилися Іларіон, Іліко та бабуся, а Софії, мабуть, миші.

Уже займалося на світ, коли на подвір'ї хтось покликав:

— Хазяїне!

Я не був тут хазяїном і тому не відгукнувся.

— Агов, хазяїне! — покликав хтось голосніше.

В кімнаті тітки Марти почулося шарудіння, потім зачовгали пантофлі. Ось відчинили двері й запитали:

— Хто там?

— Чи тут живе Зурікела Вашаломідзе? — була відповідь.

— Хто?

— Песиголовець Зурікела, Вашаломідзе!

Всемогучий боже! Свята Маріє! Тітко Марто! Софіє! Чи знаєте ви, що таке чудо? Чи знаєте ви, як від радості завмирає серце? Ні? А чи знає про це той, хто шукає Зурікелу Вашаломідзе? А може, телеграма з села? Ні, не телеграма! То в чому ж річ? Куди ти, Зурікело? Накинь щось на себе, застудишся! Як можна посеред зими зриватися з ліжка голяка? Не відчиняй обох дверей! Ти спершу виглянь, може, то здалося? Ні, ні, хай будуть двері навстіж, а ти, як є, не одягаючись, вибігай на подвір'я, галасуй, верещи, лементуй, співай і плач, Зурікело! З хурджином на плечах, у башлику, запорошеному снігом, з посинілим від холоду носом на подвір'ї стоїть твій Іларіон.

* * *

Іларіон добре пам'ятає день народження Зурікели. Тоді він випалив з берданки, яку потім у нього відібрали. І на смертній постелі Іларіон не забуде дня народження Зурікели, бо немає на світі нікого, хто був би йому дорожчий, ніж Зурікела.

Ось і тепер Іларіон привіз своєму Зурікелі шкарпетки, і горілку, і вино, і сушені фрукти, і гроші — ті сімсот карбованців, якими його

преміювали за шовковичні кокони. А ще дещо передали Іліко й бабуся. Привіз Іларіон і листа від бабусі. Що ж там пише бабуся Зурікелі?

"Синочку мій, тепер ти вчений чоловік, і знає тебе увесь Тбілісі. У твою школу прийшов лист з університету. Кого, мовляв, ви нам прислали? Я так і знала, що ти всіх там з розуму позводиш! Шануйся, синочку, і більше нічого мені від тебе не треба. Ось тобі вже двадцять літ виповнюється. На той рік знайду тобі дівчину, бо повинна ж я погойдати в колисці твоє дитинча!.. Потім я умру, і ти складеш мені на грудях руки, ти віднесеш мене на кладовище і ти мене оплачеш. Але сліз твоїх щоб я не бачила! З піснею та сміхом поховай мене, синочку! Я своє вже прожила... Я й Іліко посилаємо до тебе Іларіона з невеликим гостинцем. Подбай як слід про нього, він жаліється, що око болить. На тебе покладає всю надію. Приведи до нього професорів, хай вилікують його. У Іліко корова привела двоє телят. Кривий Архіпо переставився, оце в неділю поховали. Мотрона Розкаряка оддала заміж свою чорну, як головешка, Маквалу. Оце й усе, синочку. Кланяється тобі Мері і всі. Цілує тебе твоя бабуся Гольга".

Цілий день Зуріко читає й перечитує цього листа. Читає і на другий, і на третій день.

Зуріко холодно. Зуріко соромно. Зуріко хочеться плакати. Тбілісі, навчання, диплом — усе це Зуріко кине, збере свої манатки, купить квиток і поїде в село, до своєї бабусі й до Мері. Так, так, поїде! Потім підійде до Мері й спитає:

— Тобі холодно?

— Холодно! — відповість Мері.

Тоді Зуріко зніме кожушок, накине його на плечі Мері й скаже: "Мені не холодно!", хоч він і змерзне, ще й як змерзне. Потім він пригорне її, і так вони ходитимуть по свіжому, нетоптаному снігу...

Другий одноокий

Уже місяць, як Іларіон живе в мене. Йому не подобається моя кімната, та й моєю бібліотекою він аж ніяк не задоволений.

— Бальзак — "Шагренева шкіра", Ромен Роллан — "Кола Брюньйон", Проспер Меріме — "Матео Фальконе", Гюго — "Собор Паризької богоматері", Джавахішвілі — "Квачі Квачантірадзе", Діккенс — "Давід Копперфільд", Галактіон Табідзе — "Вибрані поезії", Омар Хайям — "Рубаї", Гамсахурдіа48 — "Викрадення місяця" і "Правиця великого майстра", Ілля, Акакій, Важа, Казбегі, Чонкадзе49,— перекладає він книжки, потім дивиться на мене поверх окулярів і здивовано питає:

— А де в_тебе, шибенику, Егнате Ніношвілі50?

— Вони нічим не поступаються перед Егнате,— заспокоїв я Іларіона.

— Перед Егнате? — перепитує він.— Ану, хто з них може стати з ним поруч?

— Усі!

— Хто саме? Половину прізвищ я вперше чую!

— А ти прочитай — і побачиш,— кажу я.

Іларіон похитує головою, глузливо дивиться на мене і знехотя перегортає книжки.

Удень ми з Іларіоном вештаємося по місту. Заходимо майже в усі магазини. У відділі готового одягу Іларіон сумними очима довго дивиться на червоне шкіряне пальто, підбите хутром. Потім починається ознайомлення з магазином залізних виробів. Іларіон уважно розглядає

поприв'язувані до прилавка напилки, молотки, пилки та замки. Потім він питає, чи немає апарата для обприскування виноградників, і, не чекаючи відповіді, виходить з магазину. А найдовше затримується Іларіон у магазині Товариства мисливців.

— Порох є? — пошепки питає він продавця, перегнувшись через прилавок.

— Нема! — коротко відповідає продавець.

— А дріб?

— І дробу нема!

— А езала?

— Езала? Що воно в біса таке? — підвищує голос продавець.

— Капсуль, нещасний! — підвищує голос і Іларіон.— Пиж!

— Ти навчися розмовляти з людьми! — кричить продавець.— Який я тобі піжон?

— Чого ти ревеш, наче поранений51 ведмідь? Аж запінився... На кого кричиш?! — кокошиться Іларіон.

— Що ти сказав?! — пошепки питає продавець і оглядається.

— І ти, злидню, ще вчитимеш мене, як говорити?!

— Люди добрі, заберіть цього придурка, а то я вб'ю його! — розводить руками продавець.

Справа набирає серйозного характеру, і я тягну Іларіона до дверей.

— Чим же ти мене вб'єш, жебраче? — кричить Іларіон, оглянувшись. — Ти ж не маєш ні дробу, ні пороху!

Вирушаючи кудись далеко, ми сідаємо в трамвай або тролейбус. Квитки, як правило, бере Іларіон, бо я студент і маю свого клопоту досить. Спершу Іларіон радів, коли кондукторка, беручи в нього гроші, підморгувала йому, лоскотала долоню, а квитка не давала,— думав, сподобався їй. Та коли таку саму процедуру з ним проробив кондуктор-чоловік, Іларіон не втерпів і крикнув на весь вагон:

— Ти не підморгуй, а давай мені квиток, бо так і затоплю в пику!

Вечорами ми ходимо в кіно. Водив я Іларіона і в цирк, і в зоопарк — хочу здивувати його чимось. Але в Тбілісі Іларіона ніщо не дивує, крім трьох речей: перше — коли я вчуся; друге — чому в циркового клоуна зелене волосся і третє — як можуть жити люди в Тбілісі без вина "одеси", цибулі-порею та підігрітого мчаді.

Коли ми не йдемо в кіно, то сидимо в кімнаті тітки Марти навколо здоровенного російського самовара. Іларіон розповідає нам усякі історії, а ми п'ємо окріп і регочемо. Іларіонові подобається тітка Марта, а тітці Марті подобається мій Іларіон,— у нього, каже, справжній грузинський ніс.

Я й Іларіон спимо разом, в одній постелі. Перед сном він або читає книжку, або розбирає прочитане, або розпитує мене про тбіліські новини, або ж читає мені мораль. Іноді все це він робить водночас. А Софія лежить між нами, слухає нашу розмову й задоволено муркотить.

Іларіонові з першого ж дня не сподобалася Софія. Але й Софія не тане від любові до Іларіона. Коли вона вперше побачила його в моїй постелі, то одразу зненавиділа, задерла хвоста, вигнула спину й

невдоволено пирхнула. Іларіон без усякого вступу схопив Софію за карк, відчинив вікно, і не встиг я опам'ятатись, як вона опинилася в снігу. Я пояснив Іларіонові, що Софія — законний член нашої сім'ї. Так само, як міг, розтлумачив Софії, що Іларіон — наш друг. Обоє вгамувалися, проте час від часу дихали ненавистю одне до одного.

— Та викинь ти, бічо, оцю блошисту кішку, а то як трісну нею об стіну, то й мозок вискочить! — каже Іларіон.

— Хай буде! Хіба вона заважає тобі! — кажу я.

— Як же не заважає, коли через неї вночі перевернутись боюся — ще придушу ненароком, і вона мені очі видряпає!

— А ти не перевертайся!

— Але ж я не небіжчик, щоб лежати, згорнувши на грудях руки!

— Де ж я її подіну?

— Кинь під тахту!

— Під тахтою холодно!

— Ну гаразд, під тахту полізу я, а вона хай розляжеться в постелі!

— А чого ж, лізь! — кажу я.

Іларіон нічого не відповідає, хапає Софію за карк, якийсь час крутить її в повітрі й потім шпурляє на підлогу. Кішка жалібно нявчить, залазить під тахту і терпляче дожидає, поки Іларіон почне хропіти, щоб знов залізти в постіль і зайняти своє законне місце. Але Іларіон до півночі не засинає.

Іларіон хворий. У нього болить ліве око, дуже болить. Любов до мене і цей біль ока привели його в Тбілісі. Іларіон не боягуз, та все-таки боїться, а тому ніяк не наважиться піти до лікаря, про лікарню й слухати не хоче. А око ж болить! Цієї ночі воно так мучило Іларіона, що він неодмінно подерся б на стіну, якби не боявся, що стіна тітки Марти може впасти. Я ходжу хвостом за Іларіоном, який місця собі не знаходить, заспокоюю його, та все даремно... Аж над ранок біль трохи вгамувався...

Ми квапливо одягаємось, прихоплюємо гостинця — пляшку чачі та один хачапурі52, і за порадою тітки Марти вирушаємо на Сололакі53 до приватного лікаря, як вона сказала, дуже й дуже знаменитого, учасника Вітчизняної війни; він, правда, сам безокий, але, виявляється, за якийсь місяць вилікував тітку Марту від ячмінця.

Ми дуже здивувалися, не побачивши перед будинком лікаря черги.

— Я пропав! Мабуть, у нього сьогодні немає прийому! — простогнав Іларіон.

— Нічого, впаду йому в ноги і вблагаю прийняти! —заспокоїв я Іларіона, в якого на очах блищали сльози, і постукав у двері.

У коридорі гуркнув стілець, потім почувся шепіт, потім хтось грюкнув дверима кімнати, потім знову щось гуркнуло, і двері відчинилися. На порозі стояла маленька перелякана жінка з розпатланим волоссям, у якому стирчало пір'я з подушки.

— Калбатоно!54 — почав я.— Я знаю, що в шановного професора сьогодні немає прийому, але це мій дядько, і він...

— А хай вам...— перебила мене жінка.— Я думала, що інкасатори!

Вона стала на стілець, дістала з кишені халата зігнуту дротину — "жулик", запхнула її під електричний лічильник і скочила.

— Ну, чого хочете?

— Лікар повинен прийняти нас. Інакше ми не підемо звідси! — сказав я і приготувався до відсічі.

— Ну що ви? Зараз прийдемо, батоно... А хто вас прислав сюди? Заходьте, будь ласка, заходьте! Не бійтеся... Мамонтію! — покликала когось жінка.— Мамонтію! Мамонтію! Вийди сюди! Хворі прийшли! Хворі!

Жінка схопила нас за руки, втягла в коридор, потім замкнула двері на ключ, поклала ключа в кишеню і, знов гукаючи Мамонтія, кинулася до сусідньої кімнати. А через хвилину звідти вискочив високий, неголений чоловік у смугастій піжамі. Одне око у нього було червоне, а друге — зелене. Це й був тітчин Мартин знаменитий окуліст Мамонтій Цверава.

— Заходьте! — сказав він суворо й повів нас до кімнати.

Ми зайшли. В кімнаті стояли ліжко, письмовий стіл та два стільці.

— Сюди сяде хворий, сюди — співчуваючий,— показав лікар на стілець і ліжко. Сам він сів до письмового столу, прив'язав до лоба блискучу тарілочку і взяв олівець. Ми посідали на свої місця.

— На що скаржитеся? — спитав лікар Іларіона.

— На око,— відповів той і показав, котре боліло.

— Зрозуміло... І чим воно перед тобою провинилося?

— Маєтки відібрало!.. Хіба не бачиш, що я сліпну?

— Чим лікувався в селі?

— Спершу чаєм промивав, потім молоком...

— А цукром не посипав? — спитав лікар.

— Насміхаєшся? — спитав у свою чергу Іларіон.

— Чого б же я насміхався? Видно, маєш багато молока й чаю, що ллєш і в око! — сказав лікар.— А вино п'єш?

— П'ю!— відповів Іларіон.

— Оце вже не годиться! — сказав лікар.

— Я добре вино п'ю! — заспокоїв його Іларіон.

— А куриш?

— Курю!— відповів Іларіон.

— Тоді дай закурити! — попросив лікар.

— Дай йому, Зуріко, цигарку! — сказав мені Іларіон.

Я дістав пачку і подав лікареві. Той витяг дві цигарки, одну взяв у рот, другу заклав за вухо.

— Викурю по обіді,— пояснив він.

— Беріть ще, батоно! — простягнув я знову пачку.

— Гаразд, з поваги до тебе по обіді викурю дві,— сказав лікар, витяг з пачки ще одну цигарку й заклав за друге вухо.

Як добре, що в нього було тільки двоє вух, а то ми з Іларіоном лишилися б того дня без цигарок.

Накурившись, він пересів ближче до Іларіона і штрикнув пальцем у хворе око.

— Боляче?

— Думаєш, ні?

— Ти нервовий?

— Не те що нервовий, а просто божевільний став, лікарю! Якщо не порятуєш, зараз полізу на що стіну!— сказав Іларіон.

— На те ж воно й око... Між іншим, коли боліло в мене око, то я ліз у зашморг!

— Що ж з тобою скоїлося, сердешний? — спитав співчутливо Іларіон і очима показав мені, щоб я поставив на стіл горілку й хачапурі. Я виконав наказ.

— Що це таке?! — закричав лікар.

— У тебе тут прохолодно, то не завадило б перехилити по одній,— сказав Іларіон.

— Тільки по одній! — згодився лікар, поколотив пляшку, подивився на бульбашки й задоволено закліпав очима.

— Чача! Шістдесят градусів,— сказав Іларіон, висипав олівці з маленького глечичка, що лежав на письмовому столі, витрусив на долоню сміття, потім налив у ту посудину горілки й подав лікареві.

— Дай боже вам здоров'я! — промовив лікар і вихилив чару, потім раптом розтулив рота, втупив очі в стелю, з усієї сили хукнув, наче хотів погасити електричну лампочку, і накинувся на хачапурі.

Прийшла черга і до нас з Іларіоном. Ми теж випили до дна і теж дмухнули по разу на електричну лампочку і знов наповнили посудину.

Після другої чари лікар повернувся до свого ока:

— Коли боліло в мене око, то я ліз у зашморг... Як тебе звати?

— Іларіон!

— А тебе?

— Зуріко!

— Отож обступили мене лікарі... Дають усякі ліки — це, кажуть, німецькі, це — американські, це — знахарські, це — домашні... Та де там!.. Як тебе звати?

— Зуріко!

— За здоров'я Іларіона! — сказав лікар і випив другу.

— За здоров'я лікаря! — сказав Іларіон і собі випив.

Потім я теж випив і не знати чого всміхнувся.

Після третьої лікар поплескав мене по щоці й знову спитав, як мене звати. Потім я поплескав лікаря по щоці й сказав своє ім'я.

— Обступили мене, дорогий мій Зуріко, лікарі, але скажи, чи бачив ти коли-небудь хворого, якого вилікував би лікар?

— Що ви, батоно? Ніколи!

— Отож лікували мене, лікували, поки не виколупали ока та не поставили там скляної галереї. Але робота чиста! Хіба видно, що скляне? — спитав лікар Іларіона і штрикнув пальцем у своє червоне око.

Іларіон випив і втупився в очі лікаря.

— А котре?

— Червоне!

— Їй-богу, наче справжнє! А якщо в зелений колір пофарбувати, то й зовсім не помітно буде.

— Отож-бо! А в тебе котре око болить? — спитав лікар Іларіона.

— Лікарю, може, в тебе обоє очей скляні? — підвищив голос Іларіон і налив горілки.

— Присягаюся тобою, тільки одне! Казав же тобі, що непомітно! — зрадів лікар.

— А тепер за здоров'я всіх здорових! Хай боронить нас бог від лікарів та від чуми! — виголосив тост Іларіон і передав лікареві спорожнену чару.

— Я лікар,— почав він,— у мене, правда, немає диплома і на дверях не прибита мармурова табличка, та все ж таки я лікар!.. Декому в міністерстві не до вподоби моя робота, пишуть на мене анонімки, штрафують, але хто відбере в мене моє ремесло? Ніхто!.. Мене багато хто не любить, але ж я знаю, що хворі взагалі не люблять лікарів. А ось лікарі люблять хворих, бо без хворих лікар і сам хворий. А коли я хворий, я сам собі огидний!.. Хіба лікарям можна довіряти?.. Їм тільки дай волю, то вони весь світ у могилу заженуть!.. Як тебе звати? — знову спитав мене лікар.

— Його звуть Зурікела, а тобі годі пити, бо розум — це не око: його не вставиш! — розсердився Іларіон.

— О, тепер медицина дійшла до того, дорогий... Як тебе звати? — спитав лікар Іларіона.

— Ніяк мене не звати! Коли можеш, скажи, що з моїм оком, а як ні — покажи, де твоє ліжко, і я покладу тебе в нього!

— ...Тепер медицина дійшла до того, що скоро не те що мозок, а й усю людину замінити зможуть. Скажімо, привели до лікаря живу людину, він посадовив її в крісло, натиснув кнопку — і забирайте вже мерця!.. А ти ж як думав?

— Та це я і без тебе знаю! — буркнув Іларіон.

— А якщо знаєш, то чого боїшся? Де ж пак — виймуть око! Зате вставлять нове — ще краще, ніж було. Ти що, думаєш, скляне око гірше за справжнє? Скляне око увечері виймеш, покладеш у склянку, і спиш собі спокійно. А справжнє око виймеш? Дідька лисого! Або, скажімо, вранці вмиваєшся, і мило зайшло в очі. Котре пектиме? Справжнє! А скляному нічогісінько. Ще краще: сидиш у селі біля каміна, і з доброго дива в очі тобі зайшов дим. Котре тоді пектиме, га? Або ще краще: хтось

сипнув тобі в око попелом чи линув кислотою. Котре око може зіпсуватися? Або й ще краще...

— Нічого кращого ти вже не скажеш, голубе. Бодай тому пуття не було, хто назвав тебе лікарем! Ти ж не лікар, а геній! Таку добру думку мені подав: як тільки прийду додому, вийму обоє очей і вставлю скляні! — сказав Іларіон і знову налив.

— А як ви думали? Відколи я вставив собі скляне око, воно ні разу не боліло. Геть справжні очі! Хай живе скляне око! — кинув гасло лікар і випив.

Слово взяв я.

— Хай живе скляне око! Будь здоровий, дядечку! Ця людина дорожча мені за все на світі, це мій Іларіон, у нього болить око...

— Котре око? — спитав лікар і так глянув на мене, наче тільки тепер помітив.

— Те саме, що й раніше! — сказав я.

— Тоді вийняти, та й усе! Бабале! Неси сюди окріп і ніж! — гукнув він дружині й поклав голову на стіл.

— Що принести? — просунула голову в двері Бабале.

— Принеси таз і постав перед цим бідолахою,— сказав Іларіон.

— Боже мій, що з ним? — скрикнула Бабале й схопилася за голову.

— Поки що нічого,— відповів я.

— Мамонтію, Мамонтію! — заголосила Бабале.

— І який дурень його хрестив! — сказав Іларіон.— Ну, що це за ім'я — Мамонтій? Назвали б Іліко або Іларіоном, а ще краще — Серапіоною! Як ти гадаєш, Зурікело?

Що міг я відповісти? Я стояв і всміхався аж до вух. Мамонтієва кімната то поринала в темряву, то ясно освітлювалась, і час від часу хиталася.

— Що ви з ним зробили? — накинулася на Іларіона Бабале.

— Ти, жінко, прибрала б пір'я з голови!.. Причому тут я? Це горілка таке з ним зробила! Навіть оглянути мене, клятий, не встиг. Упав, негідник, як погано забитий кілок...— сказав Іларіон і взяв пляшку.

— Не журись, Іларіоне, я сам тебе огляну! — сказав я, пішов, похитуючись, до письмового столу, взяв указку і, ткнувши нею в прибитий до стіни алфавіт, спитав:

— Яка це літера, дорогий Іларіоне?

— Котра, генацвале? — спитав мене Іларіон.

— Оця-о!

— Котра, песиголовцю, прочитай!

— Ну оця — "ч"? — сказав я.

— Чу! — сказав Іларіон.

— Молодець, дядьку Іларіоне, ти дуже добре бачиш! А оце яка літера?

— Котра там?

— Ота, що на перевернуте "ер" схожа.

— Мабуть, знак м'якшення,— здогадався Іларіон.

— Іди, я тебе поцілую в ніс,— сказав я, і ми обійнялися.

— Забирайтеся! — крикнула Бабале й схопила нас обох за шиї.

— Та ми й самі підемо, бо хіба ж допоможе оця брудна сорочка, що висить на стільці! — сказав Іларіон і провів рукою по Мамонтієвій голові.

— Геть! — заверещала Бабале й почала шукати в кімнаті чогось важкого.

Я гурієць, ти гурієць, реро-о...

Кожен з нас веселий мрієць, реро...—

заспівав Іларіон, показав мені один палець — співай, мовляв, першим голосом, потім обійняв мене за плечі, і ми, похитуючись, вийшли з дому Мамонтія Цверави.

Тієї ночі око в Іларіона дуже боліло, так боліло, що він сам попросив мене викликати швидку допомогу. Коли опівночі швидка забирала мого Іларіона, він усміхався і підбадьорював мене:

— Ну чого ти, дурнику, опустив вуха, як Серапіона? Не бійся, нічого зі мною не станеться. А для твоєї Софії настав Великдень. О, тепер вона розляжеться на моєму місці, немов та пані!..

Я стояв на подвір'ї, заплаканий, нещасний, і дивився на Іларіона. Він силувано всміхався, але з його хворого ока викочувалися сльози і збігали по скроні в сиву порість.

Через п'ятнадцять днів Іларіон виписався з лікарні без ока. Він мовчки увійшов до кімнати, мовчки сів. Я ні про що не питав його, він теж нічого не розповідав. Так тривало цілий тиждень. Я ходив на лекції, сидів на передній парті і з чемності після кожної фрази лектора кивав головою. А після лекції стрімголов біг додому.

Одного дня, повернувшись з університету, я наткнувся на відчинені двері. Заглянув у кімнату — нікого. Я виглянув у вікно і завмер. Була гарна, сонячна погода. Іларіон, виявляється, виніс надвір стілець і сів під шовковицею. На колінах у нього примостилася Софія. Задивившись у безмежну блакить неба, Іларіон курив.

Я сів біля вікна й насторожив вуха. Іларіон гладив Софію по голові й по спині і щось їй шепотів. Я обернувся на слух.

— З тобою розмовляю, з тобою! Одноокий — це все одно що однорукий. Розумієш? Коли людина втрачає зір, то світ для неї — темна, непроглядна ніч. Якщо у тебе одне око, то бачиш лише половину сонця і місяця, половину дня, половину вранішньої зорі... Що, не треба було виймати ока? Але ж тоді зіпсувалося б і друге! Так мені сказали. Хіба не краще одне око, ніж пітьма кромішня? Зрозуміла? Та де там... Ех, жаль, що немає Муради! Ото був геній, не те що ти, дурепа з дуреп! Що, образилася? Може, ти й розумієш, та хіба скажеш?.. Ти знаєш, я тепер не можу повернутися в село. Все життя я дражнив Іліко Сліпакою... Як же покажусь йому на очі? А він про все довідається... Ні,, нема мені де подітися. Не вознесуся ж я на небо?.. Ну, добре, пробуду тут ще місяць,

два, поки загоїться око... А потім що? Хіба Іліко такий телепень, що не відрізнить скляного ока від справжнього? Як ти думаєш, га? А може, повезти йому таке скляне око й сказати: "Ну, все, дорогий Іліко, кінець нашим жартам. Устав оце око на пам'ять від мене, і більше ні ти, ні я не будемо сліпаками..." Як ти думаєш, помириться він зі мною чи зрадіє, що я приїхав з одним оком? Що? Зрадіє? Ніколи більше не кажи цього! Не знаєш ти мого Іліко! Зрадіє... І як ти могла таке ляпнути? Та він собі віку вкоротить, коли про це довідається. Ні? Чого ж ні, коли його сліпе око я заміняв своїм здоровим? Тепер у нас обох бракує ока, і ми його замінимо один одному. Мене й Іліко ніщо не розділить, ми з ним одне ціле, а навіщо одній людині більше як двоє очей? Ти розміркуй сама — навіщо?.. Ну, йди собі, іди, ти однаково не збагнеш цього, поки не втратиш свого ока.

Іларіон замовк, знову приголубив кішку, потім обережно спустив її з колін і підштовхнув. Софія пішла до вікна. Іларіон поглядом провів її, і я побачив, що він плаче.

Здрастуй, Іларіоне!

Після операції Іларіонові вже не сиділося в Тбілісі. Наближався березень, і село кликало Іларіона. Кликала його своїм куванням воласта зозуля, кликав півень з розбитим гребенем, кликали його стара однорога корова і пробуджена від зимового сну родюча батьківська земля на схилі, що гріється на сонці, і з неї піднімається пара, солодша за саме життя...

Відпускати Іларіона додому самого не можна було, бо він усе ще був кволий, а крім того, гірше смерті боявся зустрічі з Іліко. Я виблагав у декана відпустку на два дні, і ми з Іларіоном вирушили до села.

Небо на сході вже запалало, коли ми підійшли до нашого села. Собаки, стомлені нічною службою, ліниво перегавкувались або просто для годиться крізь сон гарчали. Від дерев так і віяло свіжістю, і досить

було якійсь пташці стрепенутись, як холодна роса сипалась на нас дощем.

— Дивись, песиголовцю, твоя бабуся уже встала! — сказав Іларіон і кинув оком на димар нашої оди, з якого піднімався білий-пребілий дим.

Я зірвався з місця й побіг униз по косогору, гукаючи:

— Бабусю!.. Бабусю-у-у!..

Двері відчинились, і з оди, зав'язана полинялою хусткою, вийшла згорблена бабуся.

— Бабусю-у-у!

Бабуся прикрила очі від сонця долонею, якийсь час удивлялась у далину, потім раптом заметушилася, збігла сходами вниз, витерла пальцями губи і, розвівши руки, кинулась мені назустріч.

— Зурікело! Синку!

— Іду, бабусю, йду!

Ми міцно обійнялися. Потім я підхопив бабусю на руки і, бредучи по росяній траві, поніс до хати.

— Таки діждалася тебе, синочку! Та що ж це з тобою? Отак замучила тебе наука? Щоб мої очі посліпли!.. Самі кістки та шкіра!.. Синку мій, синку!..

— Як поживаєш, бабусю?

— Синку мій, синку!.. Закінчив науку?

— Коли ж, бабусю? Наука тільки починається!

— Ох, нещасна твоя бабуся! Ти що, один за всіх повинен учитися? Бодай пуття не було твоєму вчителеві! Не міг він дати тобі якоїсь пільги? Ти скажи йому, що бабуся в тебе хвора, стара, немічна, то, може, вивчить тебе швидше. Змучилась я в чеканні, синочку...

— Скажу, бабусю, неодмінна скажу! — заспокоюю я бабусю. А Іларіон стоїть позад мене, хитає головою і чекає, коли я спущу бабусю на землю, щоб підійти та привітатися по-людському.

— Здрастуй, Ольго! — промовив він нарешті.

— Пробач мені, Іларіоне, генацвале! Цей пройдисвіт зовсім задурив мені голову. Ну, як поживаєш, бідолашний? Як твоє око?

— Немає вже в мене ока, дорога Ольго!.. І тепер нічого мені не страшно.

— Ой матінко! Що ти мелеш, навіжений! Як можна так жартувати! А це хіба не око?

— То, дорога Ольго, таке саме око, як і в отого висушеного яструба, що висить на стіні в хаті Іліко...

— Невже скляне?!

— Еге!

— Ой лишенько! Але ти не журись, Іларіоне... Ми ж з тобою, рідний!.. Та чого ж ми тут стоїмо? Заходьте до нашої господи! Ви ж, мабуть, зголодніли з дороги,— знов заметушилася бабуся й повела нас у хату.

Після полудня я й Іларіон сиділи в його передпокої і, мов удару грому, чекали, коли погукає Іліко. Та його ніде не видно було. Наше хвилювання дедалі наростало, нарешті терпець урвався... Рипнула хвіртка, і на подвір'я зайшов Іліко. Іларіон затамував дух.

— Іларіоне! — гукнув Іліко.

— Зустрічай, бічо, Сліпаку!— прохрипів мені Іларіон і ковтнув води з глечика.

Я відчинив двері на балкон і виглянув на подвір'я.

— Здрастуй, дядьку Іліко!

— Здрастуй, професоре! — відповів Іліко, піднявся на балкон, обійняв мене навхрест, потім відступив назад, довго розглядав мене, похитуючи головою, і знову давай обіймати.

— Ну, як живеш, бічо? Як почуваєш себе? Як бик? Як звір? Чи все ще ти худобина?.. То правда, генацвале, що ти звів з розуму професорів? А це в тебе вуса?! — здивувався раптом Іліко і смикнув мене за вус.— Справжні?

— Аякже, справжні!

— А ти не брешеш?

— Кажу тобі, справжні!

— У такого негідника вуса? Куди ж дивиться бог, чому він не позбавив тебе бороди й вусів?.. А де Іларіон? Агов, Іларіоне Шеварднадзе, прошу тебе, вийди з хати, покажись на очі!

— Коли прийшов у гості — заходь, а як ні, то забирайся геть! — огризнувся Іларіон.

Іліко увійшов до кімнати і став перед Іларіоном. Той підвівся й завмер.

— Здрастуй, Іларіоне!

— Здрастуй, Іліко!

Іліко розвів руки й обійняв Іларіона. Вони довго цілувалися.

Нарешті всі ми вгамувалися й посідали до низенького столика. Іларіон виніс вино, лобіо та мариновану цибулю-порей.

Довго всі мовчали. Іліко курив, я позирав на Іларіона, а Іларіон сидів як на голках і бліднув від страху, що Іліко ось-ось розтулить рота. Нарешті мовчання порушив Іліко.

— Ну, розказуйте, що нового в місті? Як там з продуктами? Які ціни?.. Тарані привіз мені, бічо? — раптом звернувся до мене Іліко.

— Забув!

— Про що ж ти думав, безголовий? Слухай, Іларіоне, що цей хлопець там робить? Учить що-небудь чи ні?

— Хтозна... Книжки я в його руках не бачив...— сказав Іларіон.

— Напам'ять, мабуть, учить... На якому ти тепер курсі, песиголовцю?

— Ти що, прийшов мене допитувати? Більше не маєш про що говорити? — розсердився я.

— А про що ж мені з тобою говорити, сучий ти сину? Ти ж учитися поїхав? Чи, може, працюєш там носильником?

— Еге ж, носильником!

— Від тебе можна сподіватися.

Іліко скоса глянув на мене, налив собі вина, потім подивився на Іларіона і виголосив тост:

— Ну, випиймо за ваш приїзд... Ох, безсовісні ви люди! Я так зрадів, побіг до вас, думав, поділитесь зі мною тбіліськими новинами... А ви на мене як вовки... Негідники ви!.. Що для цього Носача не існує ні друга, ні брата, це я давно знав. Але щоб ти, бусурмане, бундючився — цього я аж ніяк не сподівався! — дорікнув мені Іліко.

Мені стало соромно. Я підійшов до Іліко й поцілував його.

— Пробач, Іліко, я просто стомився з дороги.

— Я радий бачити вас... Чи ти думаєш, що я прийшов сюди заради прокислого вина Іларіона Носача?

— Знаю я, чого ти прийшов! — пробурмотів Іларіон.

— Ану скажи, противний старигане!

Іларіон налив вина.

— Що, зловив ти мене, Іліко Сліпака? Тепер я в твоїх руках? Ну, давай, кусай мене, шматуй, вимотуй душу! Я тут, нікуди не втечу від тебе!..

— Та що з цим бідолахою? З глузду він зсунувся? Здурів? Слухай, Зуріко, що він там їв? Коли їхав до Тбілісі, був золотий чоловік, а повернувся несповна розуму!

Я й Іларіон здивовано переглянулись. Невже Іліко не знає, що в Іларіона одне око скляне? Справді не знає? І нічого не помічає? "Не помічає і не знає!" — вирішили ми й одразу повеселіли.

Іларіон поналивав склянки і перебрав на себе обов'язки тамади.

— За наш приїзд і за зустріч з тобою, дорогий мій Іліко!

— Отак би й давно, голубчику! — зрадів Іліко.— А то зовсім замучили одноокого бідолаху! Хто ж мені дорожчий і миліший за вас? Дай вам боже здоров'я! — промовив Іліко і розцілував нас.

Коли ми трохи сп'яніли, Іліко заспівав пісню:

Коли осінь на порозі,

Замовкають перепілки.

Коли стомишся в дорозі,

Чом не випити горілки...

— Іліко, шені чиріме, ти знаєш, як я тебе люблю! — І Іларіон обійняв друга.

— Знаю, знаю, дорогий Іларіоне! Якби я був пилинкою і впав тобі в око, ти так і ходив би! — усміхнувся Іліко.

На саму згадку про око Іларіон насторожився, але Іліко сидів святішим за ангела, і співав собі:

Гей, наївся, гей, напився,

Потім спати завалився...

— За здоров'я Іліко!

— За бусурмана Зурікелу!

— За Іларіона Носача!

Люблю білі паляниці,

Моргну оком молодиці...—

мугикав Іліко.

Іларіон знову нашорошив вуха, але Іліко, здавалось, щойно спустився з неба. Навіть не глянувши на Іларіона, він наспівував далі:

Тії губи, тії очі

Цілував би дні і ночі...

Тепер Іларіон остаточно впевнився, що Іліко нічого не знає про його око. Він так осмілів, що цілий вечір називав Іліко не інакше, як Сліпакою. Іліко анітрохи не ображався і, бувши в доброму гуморі, не переставав співати:

Не вичерпуйсь, винний глеку,

Напувай усіх охочих!

Чом не йдеш за мене заміж,

Хай тобі осліпнуть очі!

Був уже пізній вечір, коли ми встали з-за столу. Іліко обійняв мене за плечі, і ми, співаючи, спустилися на подвір'я. Іларіон провів нас до воріт. Зачинивши за собою хвіртку, Іліко зупинився.

— Іларіоне! — покликав він сусіда, що вже піднявся на балкон.

— Чого тобі, Сліпако? — відгукнувся той.

— Не забудь на ніч покласти око в склянку!

— Що?! — прохрипів Іларіон.

— Нічого!.. Тепер можеш підморгувати мені!

— Іліко Чигогідзе! — заревів Іларіон.

— Частіш повторюй моє прізвище, а то ще забудеш! А взагалі пощастило тобі; ти ж любиш полювати, і тепер тобі не доведеться заплющувати око. Ходи собі селом і бий собак. Тільки ж гляди, не пропусти жодного!

— Іліко Чигогідзе! Не доводь мене до гріха! — заверещав Іларіон і кинувся до воріт.

— Краще не підходь до мене, Іларіоне Шеварднадзе, а то розіб'ю твоє скляне око, і бігай тоді за мною! — застеріг Іліко знавіснілого друга.

Іларіон мовчки сів на сходах. Іліко трохи постояв на дорозі, потім відчинив хвіртку й знову ступив на Іларіонове подвір'я! Підійшов до Іларіона, сів поруч з ним, дістав з кишені кисета, скрутив цигарку і простягнув тютюн Іларіонові. Той навіть не глянув.

— Візьми! — сказав Іліко.

Іларіон узяв. Потім разом задимили.

— У мене серце обливалося кров'ю, коли я довідався,— почав Іліко.— Хай у мене й друге око осліпне, коли кажу неправду... Розумієш? Ми з тобою, старий, одне ціле, і твоє сліпе око — це й моє сліпе око. Я просто жартував і зовсім не хотів образити тебе... Я ж не ображаюся, коли ти мене Сліпакою звеш! Як хочеш, пройдисвіте, знати, то Кутузов теж був одноокий, але ж він і крізь землю бачив! Подумаєш, утратив око! Та якщо ми з тобою, бідолахо, втратимо й по другому оку, то все одно не пропадемо! Візьмемося за руки та й підемо по білому світу. А якщо не зможемо йти, то цей хлопець буде нам за поводиря. Ех ти, бідолахо!— сказав Іліко й поплескав по плечу Іларіона.

Іларіон підвівся і ввійшов у кімнату. Іліко і не ворухнувся. Невдовзі Іларіон повернувся з якимось згортком у руках.

— Іліко! — тихо промовив Іларіон.

— Чого тобі, Іларіоне? — промовив ще тихіше Іліко.

— Це тараня.. Під гомі55 й "одесу" добре...

— Дуже смакує! — сказав Іліко.

— Для тебе привіз,— сказав Іларіон.

— Я знав, що привезеш...— Іліко взяв згорток, устав і рушив до хвіртки.

— Стривай, я проведу тебе! — гукнув Іларіон.

— Проведи...— відповів Іліко.

Вони вийшли з двору й почимчикували провулком. Я залишився на Іларіоновому подвір'ї і, щасливий, дивився на їхні широкі, трохи зігнуті спини, що все віддалялись і поступово танули в нічному мороці.

Ціра

Студентські роки — найщасливіша пора в житті людини. Хто не був студентом, той ніколи не знатиме, як смакує шкуринка чорного хліба, натерта часником; чого коштує проїхати в трамваї зайцем; яка солодка трійка, одержана з допомогою украденого білета; яка радість поймає душу, коли тобі відновлюють стипендію; як тремтять коліна перед екзаменом; який на смак кислий борщ, зварений в університетській їдальні, і яка приємна ранкова прохолода після безсонних ночей, проведених над конспектом. Треба бути студентом, щоб оцінити по-справжньому друга й відчути біль розлуки з ним; щоб пережити невимовну гордість від того, що ти, найнезначніша особа на лекції, звичайний собі Зуріко Вашаломідзе, виходиш на вулицю як найповажаніший громадянин, студент державного університету.

Як я потрапив до університету, як склав вступні екзамени і як став студентом — це чудо довго буде таємницею і для старого Іліко, і для Іларіона, і для моїх лекторів, бо про те, що талановитішої за мене людини нема на всьому світі і що таких перлів, як я, на морському дні не знайти, знає, як свої п'ять пальців, лише моя бабуся. Вона пишається мною перед усією Гурією. І я теж пишаюся тим, що я студент.

Славна річ — університет! Тут за незнання предмета чи пропуск лекції батьків не викликають і, що головне, не ставлять двійок у матрикулі.

На уроках, які в університеті звуться лекціями, присутні сто, а то й двісті чоловік. Частина з них пишуть, частина малюють, частина тихо розмовляють, а ще частина не пишуть, не малюють і не розмовляють, а просто сидять і дивуються, чому вони тут сидять. А частина солодко сплять. Іноді сплять і лектори, з тією тільки різницею, що лектори уві сні розмовляють.

Коротко кажучи, лекції придумали саме для таких людей, як я. Але й лекції мають серйозну ваду: почавшись, вони поступово збігають. І ось програму вичерпано. Лектори іронічно посміхаються таким, як я, студентам: тепер, мовляв, і ви завітайте до мене,— і настає найважча ера в студентському житті, ера тропічної лихоманки — сесія.

Тоді ми збираємося на квартирі у когось із друзів, гриземо олівці й конспекти, завчаємо напам'ять цілі розділи, пишемо на шпаргалках або на долонях дати й формули, важкі для запам'ятання, екзаменуємо одне одного, після чого називаємо кого ідіотом, а кого генієм, начиняємося здобутими за три-чотири дні знаннями і з розпухлими головами йдемо на екзамен. Після кожного запитання лектора спускаємо дух, мов пробитий м'яч, потім, витягнувши шиї, зблідлі від страху, вдивляємося в екзаменаційний лист, де ставиться оцінка. Якщо то не двійка, ми усміхаємося аж до вух і з порожніми головами виходимо з аудиторії...

Ось і тепер така пора. Я і мої друзі сидимо в моїй кімнаті й зубримо економічну географію. На місці жінки з таранячим хвостом висить карта. Ціра читає вголос конспект, потім згортає зошит і починає опитувати.

— Студент Вашаломідзе! В яких куточках світу добувається олово та хто його має найбільше? — питає мене Ціра.

Всі інші — Нестор, Отар, Хвтісо та Шота — члени екзаменаційної комісії. До екзаменаційної комісії ми входимо по черзі.

У мене на колінах сидить Софія, я лоскочу їй шию і відповідаю на запитання запитанням:

— Олова чи міді?

— Олова!

— Мені здається, що найбільше олова в нашого сільського лудильника Алі. А де він його добуває,— цього вже я не знаю.

— Ну ось, знову почав! Якщо не хочеш готуватися, то йди собі, а нам не заважай! — сердиться Нестор.

— Куди ж я піду, бічо? Я за цю кімнату двісті п'ятдесят карбованців на місяць плачу!

— А щоб тобі добра не було, щоб тобі язик відсох! Чи ти за цілий рік хоч копійку мені заплатив?! — благословляє мене з своєї кімнати тітка Марта.

— Вашаломідзе, переходьте до другого питання! Першого питання ви не знаєте! — усміхається Ціра.

— Пожалійте, не позбавляйте мене знань, шановна лекторко! — благаю я Ціру.

— Ну, не придурюйся, відповідай на друге питання!— втрачає терпіння ще один член комісії — Отар.

— Друге питання — машинобудування в Сполучених Штатах Америки. Сполучені Штати Америки складаються з штатів... Не подумайте, що це установські штати, які то роздувають, то скорочують!

— Ну годі тобі, Зуріко! Якщо взявся, то відповідай! — тепер уже Ціра благає.

Я соромлюся відмовити Цірі й веду далі:

— В Америці машинобудування дуже розвинене. За рік Форд випускає стільки машин, що, кажуть, на одну людину їх по п'ять припадає. Стоїть собі на вулиці машина, ти підходиш до неї, відчиняєш дверці...

— Ні, дверці відчиняються самі! — поправив мене Шота.

— Ага. Потім натискуєш кнопку, і вискакує сигара, натискуєш другу кнопку — вискакують сірники, натискуєш третю...

— І вискакує смажене порося! — перебив мене Шота.— Натискуєш ще раз — вискакує гаряче гомі. Посмокчеш гумову трубку — і піде то вино, то ткемалі. Натиснеш ногою — крем-сода. Натискуєш ліктем — вискакує шоколад, натискуєш другою ногою — полине задушевна "Мравалжамієр"56, натискуєш...

— І він таку машину продає? — здивувався Нестор.

— Що вдієш, доводиться! — сказав Шота.

— Може, годі вам кривлятися? — розсердилася Ціра.

Усі прибирають серйозного вигляду, і я веду далі:

— Та що там казати! Форд має золота стільки, що якби зробили з нього пояс, то поясом тим можна було б оперезати всю земну кулю.

— Ех, якби він дав мені пряжку від того пояса! Які б зуби я собі вставив! — мрійно промовив Нестор, показуючи свої почорнілі зуби.

— От якби те золото дісталося мені...— почав Шота.— Я одразу порвав би всі конспекти, потім пішов би до декана, іронічно посміхнувся б йому і сказав: "Вибачте, шановний, ось ваш матрикул, ось студквиток, і дай боже вам щастя!" Та й шапку на голову... А втім, ще кинув би йому на. стіл кіло золота: це вам, мовляв, на марку — якщо скучите за мною, пошлете мені листа в Самтредіа. Пардон, гуд бай! Потім зачинив би за собою двері — і бувайте здорові.

— А ще?

— Що — ще?

— Чи ти не позичиш мені тисячу карбованців, щоб я заплатив за квартиру? — попросив я.

— Ти що, збожеволів?! — гримнув на мене Шота.

— Тітко Марто, чуєш? — гукнув я.

— Чую, синку, чую! — обізвалась тітка Марта.— Обидва ви добрі пройдисвіти! Маєш стільки золота, і такий скупердяга!

— Наступне питання! — нагадує Ціра.

— Третього питання я не знаю, шановна професорко...— засоромився я.

— У кого є запитання? — звертається Ціра до членів комісії.

— У мене одне запитання,— сказав Отар.

— Будь ласка!

— Я перепрошую шановну комісію, але мене цікавить: чи збирається цей дегенерат післязавтра складати екзамен?

— Цього питання немає в програмі!— обурююсь я.

Потім виходять екзаменуватися інші.

Ми розходимося пізньої ночі.

Отар, Нестор і Шота живуть у студмістечку, а Ціра — тбіліска й живе на вулиці Мачабелі. Додому завжди проводжаю її я. Ціра — гарна дівчина, голубоока, білолиця й висока. Майже всі хлопці з нашого курсу закохані в Ціру, але вона нікого не кохає і ні з ким не ходить, тільки зі мною. Ми годинами просиджуємо в саду й або без кінця говоримо, або зовсім мовчимо. І тоді, мабуть, скидаємося на закоханих, бо і мені, й Цірі товариші кажуть, що ми кохаємось. Нас це дивує, і ми домовляємося, що в парі більше не ходитимемо. А другого дня вже не дивуємося, що ми знову разом і знов про нас говорять.

Перша година ночі. Ми з Цірою повільно йдемо проспектом Руставелі. Нічні сторожі, що дрімають біля магазинів, спершись на заіржавілі рушниці, підозріливо косують на вродливу Ціру, а мені схвально кивають головою і знову сплять собі. Сплять ці діди і не здогадуються, який гарний Тбілісі вночі. Довкола тиша. Цю тишу, в якій ледве вчувається нескінченна пісня Кури, несподівано порушує далекий гуркіт коліс запізнілого трамвая, потім протяжний скрегіт на повороті і тріск викресаних бігелями блакитних іскор, що осявають чисте небо,

потім пересвист міліціонерів. І все те, що так стомлює, лякає, турбує і набридає вдень, напрочуд пасує нічному Тбілісі,

Ми повільно йдемо проспектом Руставелі.

— Зуріко!

— Що, Ціро?

— Ти любиш гуляти вночі?

— Люблю.

— А не боїшся?

— Ні. А ти?

— Я боюсь і тому й люблю, що боюсь.

— Чого ж ти боїшся?

— Щоб хто не перестрів та, не роздяг...

— Мене хіба що одягти можуть, а знімати нема чого...

— А якщо мене роздягнуть?

— Тоді я заплющу очі!

— Чого ж іще від тебе можна сподіватися...

— Будь ласка, дивитимуся на голу, коли тобі не соромно...

— Ти не жартуй! Ви, сільські хлопці, сильні, але страшні боягузи!

— Я боюся тільки ножа.

— А я револьвера!

— А ножа ні?

— І ножа боюсь.

— А мишей?

— І мишей... Зуріко!

— Що, Ціро?

— Бачиш? Двоє чоловіків! Вони йдуть сюди!

— Бачу.

— Вони п'яні. Перейдімо на другий бік, я їх боюся! — сказала Ціра, пригортаючись до мене.

— Я теж боюсь, але переходити соромно.

— Прошу тебе, перейдімо! — І Ціра пригорнулася ще міцніше.

— Не можна! Соромно!

П'яні зупинилися біля Кашветської церкви, довго цілувалися. Потім один, котрий нижчий, звернув униз, а другий попрямував до нас. Перелякана Ціра потягла мене назад. У мене самого підломлювались ноги.

П'яний наближався. Ціра так повисла у мене на руці, що я мало не впав. Підійшовши майже впритул і широко розставивши ноги, він глянув спідлоба спершу на Ціру, потім на мене, швидко засунув у кишені руки, пошарив і раптом заревів, немов бичок, якого таврували:

— Ей, ти, є в тебе закурити?!

А щоб тобі добра не було! Заради цього так перелякав...

— Звісно, є, батоно! Будь ласка!— пробелькотів я, подаючи йому пачку цигарок.

— Сірники!— гримнув він.

— Ось, батоно! — І я тремтячими руками запалив сірник і підніс йому до носа.

— Вчора я кинув курити,— сказав п'яний,— і з учорашнього дня не курив. Та й зараз не куритиму, тільки дим випускатиму. Людина повинна бути господарем свого слова!

Він прикурив і так затягнувся, що в мене голова обертом пішла.

— Ти куриш? — раптом спитав він мене.

— Ні, що ви, батоно!

— Ото й не кури! Я курив двадцять років, а тепер кинув. Якби цигарки були корисні, то в курінні мене ніхто не перевершив би!— сказав він, поклав мої цигарки собі в кишеню і, похитуючись, пішов.

Ми мовчки йдемо далі.

Раптом Цірі стало весело. Вона перескочила через тінь чинари, потім через другу, третю, четверту, п'яту... Отак, стрибаючи, вона добігла до готелю "Інтурист" і тут, на плитах тротуару, почала стрибати на одній нозі.

— Ану, доженеш мене?

Я пострибав за Цірою на одній нозі, наздогнав її і схопив за плечі.

— Ух, стомилася! — сказала Ціра й поклала голову мені на плече.

Я однією рукою обійняв її за шию, другою підвів їй підборіддя. Ціра глянула на мене своїми величезними голубими очима, і в них я побачив темно-синє небо нічного Тбілісі. Я відпустив її.

— Ех, якби ніколи не світало...— промовила Ціра.

— Чому, Ціро?

— Не знаю... Ніч краща за день...

Ціра відпустила мене, зупинилася, переплела на шиї свої гарні, довгі пальці й, закинувши голову назад, задивилася на всіяне зорями небо. Якийсь час стояла в такій позі, потім знову взяла мене під руку.

— Ти, мабуть, любиш когось, Ціро. Скажи, кого?

— Я люблю небо, люблю зорі, оцього нічного сторожа люблю, і оце дерево люблю,— сказала Ціра й обхопила чинару.— Не віриш? Хочеш, поцілую? — І вона пригорнулася до дерева, почала розхитувати його й цілувати.

Горобці, що спали на дереві, стрепенулися й зацвірінчали. Ціра раптом заслухалась, потім обернулася до мене й сказала:

— І оцих горобців я люблю!

— Навіжена ти!

— Я навіжена. А ти?

— Здається, я теж навіжений!

— Ні, ти дурний!

— Дякую!

— Ні, ти сліпий або глухий! Хіба ж не правда?

Ціра підійшла до мене, схопила обіруч за комір, притягла до себе, пильно заглянула в очі й спитала:

— Бачиш мене?

— Уяви собі, бачу!

Потім Ціра взяла мою руку, приклала її до своїх грудей і знову спитала:

— Чуєш?

Я почув, як швидко-швидко б'ється її серце, мене обпекло її гаряче дихання, і я вже нічого не бачив і нічого не чув. Я був сліпий, був глухий, був навіжений. Я обійняв Ціру, пригорнув до себе й поцілував. Її ледь

примружені очі дивилися на мене з-під мокрих вій, наче зарошені мигдалеві горіхи.

І знову мовчки йдемо алеєю чинар.

— Зуріко!

— Що, Ціро?

— Я кохаю тебе, Зуріко!

— Обманюєш!

— Не обманюю, Зуріко! Я тебе кохаю!

— Ні, ні, неправду кажеш, Ціро! Замовкни!..

Ціра замовкла, прихилилася до дерева. Я теж замовк і прихилився до стіни будинку. Ми довго так стояли й дивилися одне на одного. Потім Ціра підійшла до мене, застебнула комір, поправила мені брови й побрела вулицею, я пішов поруч.

Ціра повернула до мене голову. Очі її були повні сліз. Вона наблизилася, тремтячою рукою погладила мене по щоці. Я не зрушив з місця. Потім раптом вона поцілувала мене й побігла.

А я стояв сам-один між небом і землею, як стоять ці високі чинари, що шелестять листям і самі не знають, про що шелестять.

* * *

Додому я повертався пішки. Ішов, наче п'яний. Біля Театру юного глядача мене наздогнав запізнілий чи, може, черговий трамвай. Я

вскочив у задній вагон. Він був порожній. Кондуктор, що заснув, здригнувся, розплющив очі й сказав, щоб я проходив уперед. Я пройшов уперед. Після цього мені було звелено повернутися і взяти квиток. Я відповів, що грошей у мене немає. Кондуктор не повірив. Я вивернув кишені й витрусив на коліна пил. Тоді кондуктор сказав: "Як ускочив, так і зіскакуй". Перед Верійським57 базаром я зіскочив, як і вскочив, і треба ж — прямо в обійми міліціонерові.

— Здрастуйте, батоно!— привітався я до нього і якось придуркувато всміхнувся.

— Громадянине, пред'явіть документи!

— Навіщо тобі документи, кацо?

— Громадянине! Тобі кажуть — пред'яви документи! Я хочу знати, хто ви будете, добродію!

— Що значить — хто?

— Розмови!

— Чого кричиш, кацо?

— Кому сказано — розмови! Плати штраф!

— У мене нема грошей...

— Тоді підеш зі мною у відділення і там заплатиш!

— Ти що, думаєш, мені по дорозі до відділення зарплату видадуть?

— Розмови!

У кімнаті чергового, крім мене, сиділи ще четверо затриманих. Побачивши мене, черговий придивився до мене з-під долоні й спитав:

— Ага, знову привели тебе?

— Що ви, батоно, я вперше в міліції!

— Розмови!..

— Як нахабно він поводиться, начальнику! Цілу дорогу матюкав мене!

— Чому не одірвав йому голови?

— Неправда, батоно! — схопився я з місця.

— Стривай, ось тільки закінчу з ними і візьмусь за тебе! — сказав черговий і звернувся до непоголеного чоловіка з червоним носом: — Слухай, кацо, скільки разів я повинен брати з тебе розписку?

— Скільки разів скажеш, стільки разів і напишу. Не буду ж я опиратися! — сказав червононосий і встав.

Я сів на його місце. "Мій" міліціонер пішов.

— Ну, розповідай, якої ти там накоїв біди? — вів далі черговий.

— Та чого ти його слухаєш, хай піде лихо до твоїх ворогів! Він себе педагогом називає, та який з нього педагог? Я йому навіть вівчарки не довірю! Чого він може навчити в школі?

— Дуже прошу вас, скажіть тому п'яниці, щоб моєї професії він не чіпав! — попросив чергового високий худий чоловік.— Про те, який я фахівець, знає наш райвідділ освіти!

— Ти думай, що говориш! — гримнув черговий на п'яницю.

— А яке йому діло до моєї професії?

— Але ж він і не згадав про вашу професію! — втрутився я в розмову.

— А чого ж він називає мене п'яницею?

— О, це негарно! — дорікнув я педагогові.

— Та ви не знаєте, юначе, який це нестерпний тип!

— Хто тип?! — образився п'яниця.

— Не кажучи вже про те, що він б'є дружину,— вів далі педагог,— він щовечора приходить, п'яний і до ранку горланить, сусідам спати не дає!

— Це правда? — суворо спитав я п'яницю.

— Що значить — правда? А що б ти зробив на моєму місці? Вже двадцять років цей товариш кожного вечора підходить до мене і хоч-не-хоч обзиває п'яницею! Хіба ж я сам не знаю, що я п'яниця? Навіщо мені про це нагадувати? Ти, каже, хуліган! Так наче я сам цього не знаю... Як же він ще називає? Стривай, пригадаю... Акредитив чи крендель...

— Кретин! — підказав педагог.

— Ага, кретин! Ну, це ще нічого. Але — аферист?

— Як, ви назвали його аферистом?— здивовано спитав я педагога.

— О, ви його не знаєте, батоно! Він і кам'яного виведе з себе!.. Просто замучив сусідів!

— Яких сусідів? Чому ж ніхто, крім тебе, не скаржиться?

— Тому що ти скажений, і тебе бояться!

— Не бояться, а люблять і шанують!

— Ось у мене заява, підписана всіма сусідами!— сказав педагог і витяг сувій.

— І вони такі ж, як і ти, аферисти! — заявив п'яниця і, повернувшись спиною до чергового, звернувся до мене: — Ось ти тут старший, то давай поговоримо! Коли людина випиває, значить, у неї горе, а якщо горе — вона нервує. А коли людина нервує, вона кричить. То як же їй бути? Хіба в своєму домі вона не може ні випити, ні покричати? — спитав п'яниця.

— Ні, чому ж, випити, звісно, можна, але...

— О генацвале, нарешті бачу я людину! — зрадів п'яниця.

— Хіба ж він п'є, батоно? Він жлуктить вино відрами! Та чорт з ним, хай хоч і щурячу отруту ковтає, але чого це маємо терпіти ми, сусіди?! Ні, ви тільки гляньте на його фізіономію! Бачите, який у нього червоний ніс?

— Ти чуєш? У вічі ображає! — поскаржився мені п'яниця.

— Ні, що правда, то правда: ніс у тебе таки червоний! — сказав я і посварився на нього пальцем.

— А що ж тут такого? Та я пофарбую його в зелений колір, тільки хай дасть мені спокій!

— Шановний, як ваше ім'я? — звернувся до мене педагог, але в цю мить черговий так грюкнув кулаком по столу, що в кімнаті запала могильна тиша.

— Як ти смієш, шмаркачу, влаштовувати тут допит! Зараз же встань з цього ослона і скинь кашкета!

— В чому річ, батоно? Я ж допомагаю вам! — здивувався я.

— Кому потрібна твоя допомога! А ти,— звернувся він до п'яниці,— вшивайся звідси, і щоб більше не турбував мені сусідів! А то...

— Зараз піду, начальнику, тільки в мене прохання одне до вас... Я людина така, що й мухи не зачеплю. Блохи — і тієї не вб'ю. Якщо не вірите, приходьте до мене додому і побачите... А того, хто назве мене аферистом, уб'ю на місці!

— Забирайся геть!

— Та йду вже, йду! — сказав п'яниця і рушив до дверей. Порівнявшись зі мною, він повернувся до мене й сказав:

— Будь другом, скажи свою адресу. Коли тебе відпустять, ми добре з тобою гульнемо!

— Іди, поки я не передумав! — загорлав черговий, і п'яниця шмигнув у двері.

Педагог поклав свою заяву на стіл чергового:

— Дуже прошу вас вивчити це питання!

І, попрощавшись з нами, пішов.

Раптом двері розчинилися навстіж, і до кімнати влетіла, наче божевільна, тітка Марта. Здивований черговий зірвався на ноги й спитав:

— Тітко Марто, в чому річ? Що привело тебе сюди опівночі?

— Хлопець у мене пропав, синку! Мій хлопець!

Сидячи в своєму кутку, я аж рота роззявив з подиву й не міг і слова вимовити.

— Який хлопець, тітко Марто?

— Мій квартирант, Зуріко Вашаломідзе! Пішов і не вернувся!.. Всі лікарні оббігала, всі міліції — ніде немає бідолахи! Як у воду впав... Допоможи, синку, подзвони куди-небудь, довідайся. Коли з ним що станеться, світ божий буде мені немилий!..

Я мовчки сидів у кутку, насунувши кашкета на очі, і слухав, як бідкалася ця добра жінка, слухав і радів, що вона шукала мене, зовсім чужого їй, і що боялася, щоб мене не спіткало нещастя. Я дивився на цю літню жінку, і мені хотілося схопитись, пригорнути її до грудей, поцілувати, заспокоїти, але я приріс до ослона. Переповнений щастям, я слухав, як вона благала чергового знайти мене. І я радів, що о цій опівнічній порі хтось боявся, щоб я не пропав. Я радів, що о цій опівнічній порі хтось мене шукав, як я сам, бувало, шукав у непроглядній пітьмі ночі заблудлого назимка.

— Я тут, тітко Марто! — нарешті сказав я, встав і обійняв її за плечі.

— А щоб ти осліп! Я сполошила все місто, а він сидить собі в міліції і править теревені! Зараз же додому йди, а то всю чуприну обірву тобі, шибенику! За що тебе сюди привели?!

— Не було нічого, тітко Марто... Я просто так зайшов...

— За що ви його арештували, синку? — спитала вона чергового.

— Ще не знаю, тітко Марто... Міліціонер привів і залишив.

— Що? Не знаєш? То чого ж ти тут сидиш? Привели до тебе невинну, як ангел, дитину, а ти навіть не спитав, що вона зробила? І де твої очі? Хіба ж він схожий на душогубця чи кишенькового злодія? Чи, може, скажеш, що він хуліган?.. Грім би тебе вдарив! Злодії шастають у вас перед носом, а ви кого заарештовуєте?

— Тітко Марто...

— Яка я в біса тобі тітка? У мене серце мало не обірвалося!.. А ти чого сидиш, як сич? Попроси вибачення в цієї шановної людини та подякуй, що відпускає тебе додому, а там я з тобою ще побалакаю!..

Тітка Марта виштовхнула мене з кімнати. Коли ми виходили, в чергового від подиву очі полізли на лоба.

Надворі вже світало. За всю дорогу тітка Марта не промовила до мене й слова. Підійшовши до своїх дверей, я повернувся й поцілував її в щоку.

— Іди геть, бродяго! — сказала вона й витерла щоку рукавом. Потім зайшла в свою кімнату й замкнула двері. Спати я вже не лягав. Десь за Нарікалою58 займався полум'ям край неба.

Шиомгвіме

Голова профбюро нашого факультету, крім того що під час екзамену допомагав лекторам знімати й одягати пальто, ще збирав членські внески і потім забував, хто платив, а хто ні, а перед звітно-виборними зборами влаштовував екскурсії. Екскурсіями у нас звичайно називалося колективне відвідання кіно та театрів. А сьогодні ми вирушали на справжню екскурсію — до Шиомгвімського монастиря.

Тітка Марта спекла мені чотири картопляні котлети. Хліба вона не дала, оскільки в Німеччині картоплю й макарони їдять без хліба, і на прощання сказала, щоб я був розумником.

Мої однокурсники вже зібралися на університетському подвір'ї й чекали машини. Чекати довелося нам лише якусь годину. Ми зайняли місця, і водій почав заводити машину. Мотор забулькотів, наче прополіскував горло, потім чхнув і заглух.

— Ей, молодче, йди крутнеш! — звернувся до мене водій.

Я взяв ручку і, ставши перед машиною, крутнув раз, другий, третій, четвертий, п'ятий! Мотор, видно, закінчив прополіскувати своє горло й мовчав.

— Ану, вставайте всі! — дав наказ водій.

Усі повставали, в машині лишилася тільки Ціра. Вона збагнула, в чому річ.

— Ану, взялись!

— Ну, разом, та-а-ак!

Ми налягли на машину, і вона спершу задвигтіла, потім затряслася, потім дихнула теплом, і раптом мотор забухикав, немов застуджена людина.

— Швидко сідайте!

Всі посідали, і машина покотила.

Я сидів поруч з Цірою і скоса позирав на неї. Вона не звертала на мене ніякісінької уваги і все дивилась у вікно. Нестор пас очима прихоплене Отаром у дорогу барильце з вином, а сам Отар розмовляв з нашим екскурсоводом, якого позичила нам на один день туристська база. Шота щось сам собі наспівував. А я, затамувавши дихання, курив і, щоб не турбувати Ціру, пускав дим у ніс голові профбюро.

— Вашаломідзе, дими в другий бік!

— Куди?

— Он туди! До речі, членські внески ти сплатив?

— А вчора хто тобі платив?

— Щось не пам'ятаю!

— Ти, голубе, або виріж собі гланди, або запам'ятовуй, коли береш у мене внески, а то одного прекрасного дня я збожеволію і трахну чимось по твоїй макітрі. Тоді знатимеш!

Профбюро пересів на задню лавку.

Я знову скосив очі на Ціру. Вона все ще дивилась у вікно.

— Погляньте праворуч!— почав екскурсовод.— Це Кура.

— Не може бути! — вигукнув Шота.

Нестор голосно засміявся й спитав Отара:

— Отаре, чи не час нам перекусити? Я чогось зголоднів.

— У тебе часом не промитий шлунок, що ти весь час голодний?

— А скільки разів на день їси ти, дорогий Несторе? — спитав хтось.

— Скільки разів почастуєш!

— Ну, а в межах своїх можливостей?

— Потроху й похапцем.

— А ти їж повільно й побагато! — порадив водій.

— Подивіться уважно праворуч! — почав знов екскурсовод.— Це ЗАГЕС59 — наш електричний завод. Звідси пускають струм.

— Сагол! — похвалив екскурсовода водій.— Нарешті я дізнався, що означає ЗАГЕС! Ото як скоротять назву, напишуть по одній літері — спробуй зрозуміти! Оце недавно я прочитав на одному будинку — вийшло просто соромітне слово... А чому б не написати до кінця, щоб кожен прочитав і зрозумів, що воно й до чого? Так ні ж, ламай голову над якимось там ММАЧІ60...

— Погляньте ще далі праворуч! — вів задоволений екскурсовод.— Вище, вище! Бачите? То монастир Джварі61. Його збудовано в далекому історичному минулому і, як бачите, він ще й досі не зруйнувався!

— А ви не знаєте, коли зруйнується? — спитала Ціра. Екскурсовод скоса глянув на Ціру й розповідав далі:

— З цим монастирем пов'язана красива й весела легенда. Було це й не було62, жив собі чернець... на жаль, не пам'ятаю, як його звали. І от раз треба було тому ченцеві в якихось справах у Мцхету, спускається він по ланцюгу, бо від монастиря до цього місця натягнутий був ланцюг, і бачить: гарна-прегарна дівчина роздяглась і голісінька купається в Курі й Арагві...

— В обох річках? — спитав водій.

— Подивіться праворуч і вниз — тут Кура й Арагві зливаються.

— Далі, далі!

— Далі зиркнув чернець крадькома...

— Ви подивіться на цього старого шкарбана! Зиркнув, еге? — зрадів водій.

— А в ті часи бог забороняв ченцям дивитися на голих дівчат...

— Овва! — здивувався водій.— Значить, нарушеніє зробив!

— А до чого призводить споглядання голої дівчини — про це кожен з нас добре знає... У ченця закрутилася голова, і полетів він з ланцюгового мосту у воду. Не помилував його господь! — із сльозами в голові закінчив екскурсовод красиву й веселу легенду.

— Оце й усе? — спитав водій, не дочекавшись продовження. Екскурсовод кивнув головою.— Ось що нас губить! Карти, вино та жінки! Якось раз їду я вулицею, аж бачу — ангел. Без крил, але справді-таки ангел! Тільки вона була не зовсім гола — щось на собі мала. "Громадянко!" — покликав я її. Вона оглянулась. Так само, як і в того ченця, потемніло у мене в очах, і я налетів на легкову, що йшла попереду. Де не взявся інспектор... Інспектор — це наш бог. Благаю його — пожалій! Але не пожалів...— закінчив шофер свою сумну легенду.

— Погляньте ще раз праворуч! Светіцховелі63! — опам'ятався екскурсовод.— Будівничому, який його звів, відрубали праву руку.

— Чому, кацо? — спитав Нестор.

— Сам він каже, що його схопили й відтяли йому руку, щоб більш не будував так гарно.

— Що ж це виходить? Не треба робити людям добра? — сказав водій.

— А чому собор називається Светіцховелі? — спитала Ціра, коли водій замовк.

— Собор називається Светіцховелі тому, що... Ви й справді цього не знаєте?

— Ні, батоно!

— Тут стояв, виявляється, стовп...

— А як з тваринами? — спитав Нестор.

— Дикі тварини жили в навколишніх лісах,— пояснив Шота.

— Погляньте ліворуч! — раптом перейшов екскурсовод до нового питання.— Тут похований наш національний розбійник Арсена Марабделі64.

— О, його я знаю! — вигукнув водій.

Як почув це наш Арсена, усміхнувся ледь лукаво,

На Сивка свого він скочив, гарцював на ньому браво...

І вірмени загукали: "Хлопець лаве65 то, їй-богу!"

Що в багатих відбираю,

Роздаю те все убогим...66

Дорогою екскурсовод познайомив нас і з іншими пам'ятками культури Грузії, а над полудень ми виїхали на Шиомгвімську дорогу. Біля села Дзегві сіли на пором, перевезлися через Куру й пішки подалися схилом до монастиря. Ішли групами. Повісивши на плече рушницю одного з наших товаришів, я йшов слідом за Цірою. Після тієї ночі вона чомусь уникала мене. Я дуже кохав її і не хотів, щоб вона сварилася зі мною, а крім того, я знав, що й Цірі цього не хотілося. Проте ми були разом і обоє чогось боялись, як бояться ночі малі діти, що, притулившись одне до одного, мовчки сидять на ліжку й чекають, коли повернуться батьки.

— Зуріко! — гукає Нестор.— Відчепись від тієї дівчини, ти ж бачиш, вона й не дивиться на тебе! Іди допоможи мені!

Я відстаю від Ціри і йду до хлопців, що, обливаючись потом, несуть на палиці барильце з вином. Берусь за Несторів кінець палиці, і ми втрьох деремося косогором.

Ціра йде попереду всіх. Вона раз у раз нагинається, щоб зірвати квітку. Я дуже люблю квіти. Можу цілий день дивитися на одну квітку й бачити всіяне квітами поле або цілий день ходити серед квітів і не бачити нічого, крім однієї квітки. А ще можу лежати в полі горілиць і навіть на небі бачити квіти, а потім перевернутись і знову побачити небо. Я люблю квіти, але не люблю, коли їх зривають. Зірвана квітка викликає у мене відразу — мені здається, що вона з вінка мерця. Щоразу, коли Ціра нагнеться, серце у мене стискається. Я ладен повзти до монастиря, аби тільки Ціра не зривала їх, але Ціра не може йти серед безлічі квітів без квітів у руках. Зірвала одну квітку, другу, третю, і ось я вже бачу величезний букет, що йде переді мною.

Коли ми ступили на подвір'я монастиря, нам назустріч вийшов досить веселий і молодий чернець. Він спершу засвітив очима на барильце, що висіло на палиці, потім спитав нас, хто ми такі. Довідавшись, що ми студенти, він замахав руками.

— Ви комсомольці?

— Всі до одного! — відповів профбюро.

— Я не можу впустити вас у церкву. Безбожникам туди не можна!

— А мене впустите? Я два місяці не сплачував внесків! — звернувся я до ченця.

Той задоволено всміхнувся.

— Ми ж не молитися сюди прийшли! У нас екскурсія! — розсердився профбюро.

— А ви хто будете?

— Я голова профбюро!

— Добре, батоно, проходьте! Тільки поскидайте кашкети, повитирайте ноги і нічого не пишіть на стінах!

Він повів нас до церкви, відімкнув замок і широко розчинив двері.

— Слава тобі, господи! — промимрив чернець, перехрестився і перший вступив до храму.

Церква дихнула на нас п'янким запахом ладану та воскових свічок. Тут було так темно, наче тільки благословилося на світ. Смужки світла пробивалися крізь вузенькі віконця і схрещувались на кам'яній підлозі, розсіваючи таємничі, сповнені тугою сутінки. Я довіку не пригадаю тієї хвилини і не зможу сказати, коли я зняв з плеча рушницю, коли приставив її до монастирської стіни, коли скинув кашкета і як увійшов до храму. В ньому дедалі більше розвиднялось, і ось уже освітилося високе склепіння з фресками й давніми грузинськими написами, з іконами й погашеними високими свічками, з Христосами й апостолами, святими й нечестивими, богородицею і святим Георгієм. Із стін дивилися на нас містичні століття зі зморщеними лицями, великими, напрочуд розумними, непропорційними очима та складеними на грудях руками.

— Що означає цей малюнок? — спитав Нестор.

— Це воскресіння Христа з мертвих! — пояснив чернець.

— Нехай би він воскрес тепер, ото був би молодець! — сказав Шота.

— Я ж казав, що комсомольців не можна пускати в церкву! — заскиглив чернець.

— Не бійся, кацо!

— Який я тобі кацо? Зви мене отцем!

— А як тоді звати рідного батька?

— Як хочеш...

— А ви часом не святий?

— На все божа воля...

— А де тут у вас вода? Де ви купаєтеся?

— Купатися треба вдома! — сказав чернець.

— А що на цьому малюнку?— спитала тепер Ціра.

— Це Іуда зраджує Христа, свого вчителя.

— Так воно завжди буває: рідному братові не можна довіритися, за дві копійки продасть! — І водій похитав головою.

— Бога нема! — сказав раптом профбюро.

— Справді? — засумнівалася Ціра.— А казали, що бог на небі?!

— На небі — аероплан! — гордо заявив водій.

— А ви впевнені, що бога нема? — спитав наш екскурсовод і іронічно посміхнувся.— Якось іду я на Сололакі, і раптом переді мною, ну перед самісіньким носом, упала отакенна цеглина. Ще один міліметр — і вашого екскурсовода не було б на світі. Я подивився вгору: в карнизі бракує цеглини. Ви уявляєте собі? Один тільки крок, навіть півкроку — і все... Як же можна після цього сказати, що бога нема?

— Якби був бог, то та цеглина неодмінно влучила б у тебе! — сказав я і вийшов з церкви.

Яка течія перемогла там — я не знаю, але я помітив, що всі, хто виходив з храму, були безбожно голодні.

Тут же, на траві, накрили стіл. Тамади не обирали — вирішили, хай кожен скаже про своє наболіле.

Перше слово надали водієві.

— Нещасна я людина! — почав він.— Як воно буває: накривають стіл, усі їдять, п'ють, а я повинен сидіти й ковтати слину, щоб не вскочити в аварію. Якщо я скину всіх вас у прірву, то причину знайду, скажу — відмовили гальма чи рульовий трос лопнув... одне слово, щось вигадаю. Але тут же з'явиться інспектор, побачить, що ви всі мертві, і скаже: "Ану дихни, голубчику!" Дихнеш, а вино так і тхне! "Ага, все ясно,— скаже,— водій зробив аварію у нетверезому стані". І поведуть вашого Саркіса в найвищий будинок у Тбілісі...

— Одинадцятиповерховий? — спитав Отар.

— У в'язницю!

— А хіба ти не бачив будинку, вищого за в'язницю? — сказав я.

— Ні, то найвищий — звідти й Чукотку видно.

— А-а-а...

— От тобі й "а-а-а"! Ну, будьте здорові! — сказав водій і випив.

Тости йшли один за одним — пили за дружбу, за пам'ятки культури, за кохання, за померлих, за предків і ще багато за що.

Чернець спершу відмовлявся від вина, але після четвертої склянки перебрав на себе обов'язки виночерпія, примостився біля барильця і, наливши склянку, що йшла по колу, присмоктувався до гумового шланга, мов голодне теля до дійки, і смоктав, аж поки шланг не виривали у нього з рота. Коли всі посоловіли, слова попросив чернець.

— У цьому монастирі шах Аббас67... Ви чули про шаха Аббаса? А хто мені скаже, чому двадцятикопієчна монета зветься абазом?.. Шах Аббас постинав голови двомстам ченцям!.. А чому? Двісті ченців — це не так мало... А шахова бабуся була грузинка... Там у ямі сидів чернець... Не їв, не пив... Чому?.. У печері сидів... Чому?

— Ти ж, братику, не лектор! — не втерпів Шота.— "Чому?" та "Чому?" Звідки я знаю чому? Скажи сам — чому!

— І скажу! Думаєш, не скажу? Усе скажу!.. За кого ж ми тепер п'ємо? Випиймо за бога! Чому?.. Побажаймо богові здоров'я, щастя і сто років життя! Хай бажання його здійсняться на сто відсотків, і пам'ять про нього хай вічно живе в наших серцях! За цей дім! Щоб знову ми сюди прийшли!.. На хрестини й на весілля!.. Дванадцять синів вам і дванадцять дочок... Хай буде всім щаслива доля... Отець, син і дух святий... Я чернець... Чому? — поставив він своє останнє запитання і заснув.

Так ніхто й не довідався, чому він став ченцем. А я знав, що на всьому світі не було жінки, яка б захотіла вийти заміж за цього прямого нащадка пітекантропа, і він волею-неволею постригся в ченці. Прийшов він сюди з чистим тілом, а брудної своєї душі пошкодував для бога і брав за неї гроші...

Коли черга дійшла до мене, я налив собі вина й почав:

— Хай живе сонце!

— Зараз ніч! — сказав Шота.

— А я бачу сонце!

— Молодець! — похвалив мене Отар.

— Я бачу сонце! — повторив я.— Я бачу сонце, і ви повинні бачити його, якщо ви не сліпі!

— Ми бачимо! — сказав Нестор і глянув на небо, де сяяв місяць.

— То місяць, а ти повинен бачити сонце! — сказав я.

— Ну добре, сонце я покажу тобі завтра, а якщо в той час ти не покажеш мені місяця, провалю тобі голову!

— Гаразд, а зараз хай живе те сонце, яке я бачу!

— Ти п'яний! — сказав Нестор.

— Я Шіо Мгвімелі68!

— Ти Зурікела Вашаломідзе! — сказав Нестор.

— А ти Серапіона! — відповів я.

Нестор не знав, хто така Серапіона, і тому не образився.

— Зараз я йду додому! — заявив я і встав.

— Іди! — сказав Отар.— Отак навпростець!

— Я хочу спати! — сказав Шота і ліг тут же. Інші побрели до храму і вклалися в палатах. За трапезою сиділи, підібгавши під себе ноги, лише я, Отар, Ціра та Нестор.

— Ціро, ти підеш зі мною? — спитав я.

— А чому вона повинна йти з тобою? — спитав Отар.

— А яке твоє діло? — спитав я.

— Ціро, невже ти підеш з оцим дурнем? — спитав Отар.

— Я зостануся тут! — сказала Ціра.

— Зі мною? — спитав Отар.

— Ні, з усіма!

— Хіба Отар — це всі? — пустив я шпильку.

— Чого ж? Ось і Нестор тут...

— Нестор спить!

— Значить, вона залишиться зі мною! — сказав Отар.

— Ти зараз заснеш! — сказав я.

— Я не хочу спати! — відповів Отар і позіхнув.

— А я кажу — заснеш!

— Ціро, мені заснути?

— Якщо хочеш спати — засни! Отар ліг на траву й одразу заснув.

— Засни і ти, Зуріко...— сказала Ціра.— Отак... А голову поклади мені на коліна...

— Я ще хочу вина!

Ціра налила мені вина й подала склянку.

— Пий!

Я взяв склянку.

— Ти гарна дівчина, Ціро!

— Знаю...

— А я мавпа!

— Знаю...

— То чому ж ти мене кохаєш?

— Не знаю...

— Хай живе незнання! Хай живуть двійки! Хай живуть Іліко, Іларіон та моя бабуся!..

— О, як ти мені набрид із своїм Іларіоном! — прокинувся Отар.

— Я в тебе зябра вирву, якщо ти не заснеш!

— Ось відлупцюю тебе так, що будеш синій, як півнячий пупець, і тоді засну!

— Що з тобою, бічо? Чому не спиш?

— Почухай мені спину — і я засну.

— Сам почухайся!

— Не можу дістати.

— На ось цим,— подав я Отарові палицю, і той почав чухатися.

— Ходімо зі мною, Ціро,— сказав я й допоміг їй підвестися.

— Куди, Зуріко?

— Ходімо зі мною!

— Боюся!

— Не бійся!

Ціра, обережно ступаючи, пішла за мною.

— Зуріко!

— Що, Ціро?

— Зуріко, чому ти мовчиш? Мені соромно, Зуріко, дуже соромно... Ти ж кохаєш мене, Зуріко? Чому ж ти не скажеш мені, Зуріко?!

— Ціро, ти дуже славна дівчина!

— Це ти вже сказав!

— Ціро, ти не кохаєш мене... Я зараз п'яний, Ціро, а коли я п'яний, то завжди кажу правду... Я... Ти... Ти гарна дівчина... Я не хочу, щоб ти кохала мене, таку мавпу! Ну, ти ж сама знаєш, що я не гідний твого кохання!

— Замовкни, Зуріко!

— Я безсовісний, та це не моя вина. Я не думав, що така славна дівчина може покохати мене... Ти не знаєш, який я поганий хлопець. Ти не знаєш...

— Не кричи, Зуріко!

— Ти не знаєш, що в мене є кохана в селі і що за неї я віддав би весь світ, і життя віддав би! Ти краща, ніж вона, але за неї я віддав би все, геть усе! Її я бачу скрізь і завжди! Розумієш? Мені навіть здається, що ти — це вона. Ти про це знаєш? Ні! А я знаю, що вона те сонце, яке я бачив сьогодні... Її звуть Мері... І про це ти не знаєш, а повинна знати...

Я замовк, неспроможний більше говорити. Гіркий клубок підкотився до горла, і я задихався.

Ціра стояла, мов статуя. Була біла, як полотно. Я дивився в її широко розкриті голубі очі, але вже не бачив у них усіяного зорями неба. Дивився в мигдалини її очей, але не бачив сліз. Раптом ожившн, вона підійшла до мене, підійшла зовсім близько, але я не чув її дихання, бо вона не дихала. Стояла довго в такій позі і несподівано з усієї сили вліпила мені ляпаса. Я не зрушив з місця. Тоді вона затулила обличчя долонями, вткнулася головою мені в груди й заридала.

Я обійняв Ціру, хитаючись привів її до сплячого Отара, посадовив поруч з ним і, поцілувавши руки, що затуляли обличчя, повернув назад.

Я побрів косогором до старої церкви й почав підніматися сходами на дзвіницю. Опинившись нагорі, глибоко вдихнув вологе нічне повітря й почекав, поки заболять легені, потім важко видихнув і розвів руки.

— Еге-ге-е-е! — гукнув я що було сили.

Голос заметався у дзвініці, наштовхнувся на дзвін і, ввібравши метал, вирвався на простір, ударився об скелю, відбився від неї й кинувся назад, до дзвініці, потім полинув низом, над чагарниками, над берегом Кури, і нарешті розтав, розсіявся й завмер.

Я провів рукою по дзвону. Його вкривав моховитий шар пилу. Я вдарив кулаком по металу. Пролунав глухий звук. В очах у мене потемніло, потім раптом посвітліло, і все захиталося. Щоб не впасти, я схопився за мотузок, прив'язаний до серця, й потяг до себе.

"Нау-у-у!" — простогнав дзвін.

Я знову смикнув мотузок, і знов почувся стогін:

"Нау-у-у!"

Я смикав ще й ще...

"Нау!.. Нау!.. Нау-у-у!.." — співав, похитуючись, дзвін.

Спершу було чути окремі звуки, а потім вони злилися в приємну для вуха протяжну пісню й попливли безперервними, нескінченними хвилями: "Нау-нау-нау-нау!.."

Я стояв сп'янілий на дзвініці й нічого не бачив, крім сонця, нічого не чув, крім пісні дзвона, й відчував, що непритомнію...

Дрова

Я й Іларіон сидимо під Іларіоновою липою і правимо теревені. Іларіон любить поговорити про науку, літературу й політику. Про все він має своє, окреме уявлення, голова його набита власними теоріями, і він не визнає ніяких авторитетів. Найбільший авторитет для нього — це я. Але й на мене він іноді дивиться з підозрою і запитує:

— Де ти це вичитав, бічо?

Я називаю підручник.

Іларіон усе-таки сумнівається і застерігає мене:

— Ти, синку, отим книжкам не дуже довіряйся! Їх пишуть такі ж, як і ми з тобою, небезгрішні люди.

У те, що Земля кругла, Іларіон повірив тільки тоді, як я йому все докладно розтлумачив. Вірить він і в те, що, оскільки Земля кругла, то, просвердливши її наскрізь, можна опинитися в Америці, але його дивує, чому в такому разі люди не свердлять Землі та не виходять в Америку. Мене це теж дивує, і Іларіон звертає мову на іншу тему.

При нашій розмові присутня й бабуся. Вона сидить на пеньку з величезним клубком на колінах і, дістаючи з кошика кокони, пряде пряжу.

— Ну добре, синку, ось ти кажеш, що спершу на світі з'явилися тварини, а потім людина. А хто ж тоді доїв корів та кіз?

— Частину молока висисали телята, а що лишалося — лилось на землю,— пояснив я бабусі.

Бабуся сумно похитала головою.

— Ти чуєш, Іларіоне?

— Це ще нічого, Ольго. Ти спитай у нього, як праця перетворила мавпу на людину! — сказав Іларіон і захихикав.

— Ану розкажи, синку мій дорогий! — просить мене бабуся.

— Та навіщо розказувати? Ти глянь на Іларіона й Іліко і сама впевнишся! — відповідаю я.

— Ай справді! — каже бабуся і теж хихикає.

— Ей, ти, недороблений! Якщо не маєш дзеркала, то хоч у колодязь подивися, на що твоя мармиза схожа! — кричить на мене Іларіон і поривається до плоту, щоб витягти хворостину.— Ти краще розкажи своїй бабусі, чого тебе у Тбілісі навчили!

— Розкажи, синку, коли щось путнє знаєш! — просить бабуся.

— Та ви все одно нічого не зрозумієте! — кажу я і закурюю.

— Соромишся? — питає Іларіон.

— Тоді ти, Іларіоне, розкажи, як ото праця перетворила мавпу на людину?

— Та що розказувати, дорога моя Ольго? Цей пройдисвіт намолов сім мішків гречаної вовни! По-його виходить, що мавпа зголодніла й почала працювати...

— Ну й що?

— А те, що не могла ж вона копати лежачи! Ну й стала, як людина, на дві ноги.

— Справді, синку? — спитала здивована бабуся.

— Та бреше він! — сказав я.

— Що, відмовляєшся від своїх слів? — обурився Іларіон.

— Хіба я тобі так пояснював?

— Якби ж то так! А то я половини не второпав з того, що ти плів.

Я махнув рукою. Іларіон вів далі:

— Отож почала мавпа копати...

— А де ж вона взяла заступ?

— Ось про це я й забув тоді спитати!.. Слухай, бічо, де взяла мавпа заступ? — спитав Іларіон.

— Як це де? Пішла в сільмаг до Оцойї та й каже йому: "Дай мені, братику, той заступ, що за вісімнадцять карбованців!" — відповів я.

— А що, тоді Оцойя теж був мавпою? — спитав Іларіон.

— Ну, Оцойя і тепер мавпа! — сказала бабуся.— Оце недавно з кілограма цвяхів украв аж двісті грамів та ще й здачі не додав!

— Здоровенькі були! — почулося раптом.

Ми всі оглянулись. Біля хвіртки стояв усміхнений Іліко. Іларіон насторожився, немов чекав, що вискочить розбійник.

— Іліко Чигогідзе, признайся: ти прийшов як ворог чи як друг?

— Чого мені ворогувати з тобою, нещасний? На цьому світі ти переважав мене лише одним оком, та й те творець у тебе відібрав. Тепер нам нема за що сваритися. Прийшов як до сусіда порадитися.

— Ну, тоді заходь до двору!

Іліко відчинив хвіртку, ступив на подвір'я і, підійшовши до нас, сів на колоду. Потім дістав з кишені кисета, скрутив цигарку, а кисета сховав назад. Засунувши руку в другу кишеню, він дістав другий кисет і простягнув нам:

— Закурите?

Іларіон глянув спершу на мене, потім на Іліко, взяв кисета, розв'язав його, понюхав тютюн і повернув назад.

— Висип це в глек, дорогий Іліко, залий розсолом з оцтом, і через тиждень можна буде вживати!

— Що, знову перчений? — спитав я.

— Ні, капустяне листя! — відповів Іларіон.— Ну, кажи, чого притарабанився? — спитав він Іліко,

Той навіть не глянув на Іларіона, повернувся до бабусі й почав:

— Що з ним говорити, дорога Ольго? Отрута так і бризкає з рота. У тебе, правда, теж не цукор на язиці, але ти жінка мудра, отож порадь мені, що його робити? Тікати з села чи вбити людину й сісти у в'язницю?

— Ой лишенько! Що з тобою сталося, сердешний? — перемінила бабуся гнів на ласку.

— Ти ж знаєш, як нелегко сплавляти дрова по Губазоулі. Ще й твій пройдисвіт мені допомагав...

— Ну то й що?

— А те, дорога Ольго, що хтось у мене краде горбом добуті дрова. З двох стосів лишився один, та й той надібраний! І ніяк не застукаю злодія, хоч яку вже ніч не сплю! Порадь мені щось!

— І за якісь там дрова ти хочеш убити людину? — спитав Іларіон.

— Горлянку перегризу, якщо спіймаю! — відповів Іліко.

— Що я пораджу тобі, дорогий Іліко? Не кажи, злодій, поки за руку не вхопив.

— Але ж мене обкрадено?

— Авжеж!

— Ну, добре!..— сказав Іліко, встав і попрямував до хвіртки.

— А ти переноси дрова в хату! — гукнув йому вслід Іларіон.— Або кинь на стіс матрац і там спи! Нічого з тобою не станеться — тепер же літо!

— Дякую тобі, дорогий мій Іларіоне! Коли б не ти, що б я робив! — відгукнувся Іліко і, похитуючи головою, пішов з двору.

Того ж вечора Іліко прийшов до нас додому з подарунком.

Двері раптом відчинилися — і до кімнати вскочив здоровенний півень з яскраво-червоним гребенем, добрячими шпорами та схожими на ґудзики очима.

— Що це таке, Іліко? — здивувалася бабуся.

— Хіба ж по ньому не видно, що це півень?

— А що з ним таке?

— Нічого, генацвале. На всі хвороби він уже перехворів. Добрий забіяка і півень хоч куди! Якщо інші півні співають десять разів на день, то цей — двадцять. Хіба що гавкати не вміє, а так справжній собака — у двір нікого не пропустить. Хочу подарувати Зурікелі.

— Тільки цього ще бракувало моїм бідолашним курям! — скрикнула бабуся.

Та Іліко вже не слухав. Він відкликав мене набік і зашепотів:

— Зуріко, генацвале! Ти ж знаєш, як я люблю тебе... Тільки скажи, і я заради тебе віддам останнє око.

— Чого тобі треба, Іліко?

— Благаю, виручи мене! Я знаю, що ти привіз із Тбілісі динамітні капсулі.

— Ну, привіз.

— Скільки?

— Тридцять штук...

— Я твій раб, твій слуга... На ось ножа й відріж мені вухо.

— Кажи, кацо, чого тобі треба?

— Віддай мені ті капсулі!

— Чи ти, бува, не в розбійники зібрався?

— Що ти хочеш? Віддай мені ті тридцять капсулів, а за них проси що завгодно!

— Скажи мені, навіщо вони тобі, і я їх подарую!

— А не викажеш?

— І як тобі не соромно, Іліко?

— Не погубиш мене?

— Тебе?!

— Присягнешся на іконі?

— Ну що ти, Іліко?!

— Ну, тоді ходімо до мене!

До самого ранку я й Іліко сиділи на його подвір'ї біля стосу дров, попивали вино і свердлили в полінах глибокі отвори, в які потім обережно закладали динамітні капсулі. Замазавши отвір глиною, ми знову клали поліно у стіс.

Іліко був у доброму гуморі, щось тихо наспівував і, свердлячи, здавалося, заклинав:

— Хе-хе-хе! Де йому тепер дітися? Не в Стамбул же носять мої дрова. Злодій десь тут, близенько! Я-то знаю, хто їх краде, та, поки не спіймаю на гарячому, він не признається. Хе-хе-хе! Та я ж геній, Зурікело! Правда ж?

— Гляди, Іліко, щоб не вбило кого!

— Не бійся, вбити не вб'є, а вжарить — будь здоров! Ну, скажи, Зурікело, геній я чи ні?

— Геній, Іліко, ти справжній геній!

— Зурікело Вашаломідзе! Якби цієї ночі перед тобою сам бог з'явився і спитав, що ти тут робив з Іліко Чигогідзе, нізащо не признавайся, а то я сам собі смерть заподію! Гляди ж, не зажени мене в могилу, поки я не провчив того злодія!

Я заспокоїв Іліко й пішов додому.

Рівно через тиждень ми з Іларіоном сиділи в кінці його подвір'я і гнали горілку. Весело клекотав величезний мідний казан, і з трубки, наспівуючи якусь ніжну, тягучу пісню, крутою цівкою вибігав первак.

Іларіон любить міцну горілку. Він обмочує пальця в цівці й підносить його до вогню. Якщо палець спалахує полум'ям, Іларіон жене далі горілку, а якщо полум'я немає, перекидає казан і заправляє його знову.

Сидячи біля казана, ми підставляємо під цівку маленькі винні скляночки, потім охолоджуємо гарячу рідину в холодній воді і, розтягаючи задоволення, смакуємо чудовий трунок. Тут, біля казана, горілку треба не дудлити, а пити повільно-повільно, заплющити очі й посмоктувати, поки не розійдеться по тілу приємне тепло та не захитаються ледь-ледь дерева. Тоді вставай і співай як завгодно, говори що завгодно, смійся з чого завгодно, роби що завгодно, і ніхто тебе не осудить.

Я сиджу біля трубки, Іларіон — біля казана. Він підтримує вогонь, а я куштую горілку. Дерева ледь-ледь похитуються, і ми сміємося з чого завгодно, говоримо що завгодно і співаємо, як нам хочеться.

— Хай повниться всяким добром цей дім!

До двору заходить Іліко.

— Хай і тобі пошле бог щастя! — І ми подаємо гостеві повну скляночку горілки.

Іліко ставить чарку на долоню, щільно закриває її другою долонею, сколочує на коліні, потім дивиться на світло й задоволено каже:

— Еге-ге-ге! Це така, що й ведмедя звалить! Потім Іліко відводить мене набік і шепоче на вухо:

— Взяли!

— Що взяли, Іліко?

— Дрова, телепню! Цієї ночі вони заговорять!..

— Не може бути!

— Тсс!.. Ну, я піду, а ти наслухай, де гримне.

Іліко захихикав і пішов. Я теж захихикав і, чекаючи чуда, вмостився знову біля трубки.

— Слухай, песиголовцю, чого треба було тому Сліпаці? Не міг при мені сказати?

— Навіщо говорити, Іларіоне, скоро сам почуєш!

— Що він затіяв, бічо?

— Цієї ночі ми з тобою боки рватимемо зо сміху, дорогий Іларіоне!

— Ану, викладай усе, поганцю!

— Я можу сказати, але краще почути це на власні вуха. Тоді звістці й ціни не буде!

— Що, продався Сліпаці? — спитав Іларіон і махнув на мене рукою.

Я ж не знав, що продаси ти,

Брате мій, Андро Долідзе...—

заспівав я тихенько. Іларіон устав і пішов по дрова, а я тим часом знову взявся куштувати горілку.

Повернувшись, Іларіон підклав під казан дров і підійшов до трубки.

— О, присмоктався, мов теля!— дорікнув він мені.— У тебе вже очі посоловіли... Пересядь туди!

Ми міняємось місцями. Потріскуючи, палахкотять букові дрова. Я вихлюпую на вогонь горілку, що залишилася в скляночці, і вона спалахує.

— Спирт! — кажу я і ще підкладаю дров під казан. Вони сухі й горять, мов сірник. Вогонь має якусь магічну силу, приваблює, причаровує до себе, і я мимоволі втуплюю очі в палаючі поліна. Ось від одного з них відпала грудочка глини, потім усе змішується — дрова, свердло, Іліко... і...

— Іларіоне, лягай! — зарепетував я.

— Що таке? — кинувся до мене Іларіон.

— Лягай!!!

Та було вже пізно, Іларіон і так лежав. Раптом гримнуло раз, другий, третій, четвертий... Казан хутко зірвав свою шапку, наче вітав якусь дуже поважну особу, і гепнув на землю, потім підскочив і перекинувся у вогонь. Я хотів щось крикнути, але рот мені забило попелом, а вії та брови обсмалило. Залпи гриміли один за одним, жарини злітали вгору фейєрверком, освітлюючи поле бою.

Коли канонада припинилася, в селі, завалували собаки, але ніхто не подавав голосу, і хвилин через п'ять усе заспокоїлося. Іларіон так зарився головою в землю, що я подумав, чи не відірвало йому голови. Я кинувся до нього й перевернув на спину. Обличчя не видно було — його вкривав шар попелу й землі.

— Іларіоне!

— Що сталося, Зурікело?

— Бодай ти пропав, Іларіоне Шеварднадзе! Не міг сказати мені, що крав дрова у Сліпаки?

— Що ти мелеш? Які дрова?

— Ті, що я їх власними руками свердлив і начиняв капсулями!

— Зурікело Вашаломідзе! Напоїв моєю кров'ю Іліко Чигогідзе? Забирайся ж геть, поки ще в тобі душа держиться, а то таке зроблю, що й каміння з жалю завиє! — прошипів Іларіон, підводячись.

— Господарю! — врятував мене чийсь поклик.

— Хто там?! — заревів Іларіон.

— Це я, Іліко. Прийшов до тебе за порадою. Хтось у мене краде дрова, то чи не допоможеш мені зловити злодія?

— Рішу! — зарепетував Іларіон, кидаючись до воріт.

Якби тієї ночі ми спіймали Іліко, то, мабуть, уп'ялися б йому в горлянку, але він з'явився тільки вранці. Лисицею прокрався він на Іларіонове подвір'я, покрутив хвостом і співчутливо похитав головою, а потім усміхнувся нам ангельською усмішкою, примусивши і нас усміхнутися, сів під липою, підібгавши під себе ноги, й заходився виймати капсулі з уцілілих полін.

Скарб

Для сільського хлопця, який учиться в Тбілісі, улюблений місяць — це червень. Склавши екзамени й одержавши стипендію одразу за три місяці, перекинеш через плече свій порожній хурджин — і гайда додому. Поки я вчився в селі, то теж любив цей місяць. Та відколи я став

квартирантом тітки Марти, червень мене анітрохи не радує. Розміркуйте самі: з чого тут радіти? Щоліта над тобою тяжіє екзамен на осінь. У матрикулі, який показуєш бабусі, всі трійки треба виправляти на п'ятірки, а потім, повертаючись до міста, переробляти їх на трійки. Приїхавши додому без стипендії, мусиш при бабусі вислуховувати ущипливі натяки Іліко й Іларіона з приводу моєї запопадливості до науки. Та, оскільки мені більше нема куди податись, як до мого села, до бабусі, Іліко та Іларіона, то доводиться з усім цим миритись.

Ось і тепер я ступаю звивистою, мов трель гурійської пісні, стежкою, що веде до мого села, бреду по траві трохи не в пояс, мокрій від недавнього дощу, і з мене аж пара йде. Як і завжди, підійшовши до косогору перед рідним селом, я пришвидшую ходу. Від утоми ноги в мене підломлюються, легені свистять, кисті рук набухають, проте я біжу. Потім поступово сповільнюю біг, а коли виходжу на пагорок, з якого видно нашу оду, зупиняюся, відчуваючи в горлі клубок, і сідаю на камінь. Сиджу я довго, ковтаю слину й сльози і чекаю, коли зігнута вдвоє бабуся вийде на подвір'я, а тоді з криком "бабусю-у-у!" мчу вниз, перескакую через перелаз, пеньок, камінь, знов через перелаз — і ми обіймаємося. Потім довго сидимо мовчки й розглядаємо одне одного. Розмову починає бабуся — і завжди однаково:

— Живий, синочку?

— Мертвий, але не признається! — каже Іларіон, що наче з-під землі виріс.

— Зголоднів, синочку?— питає бабуся і стукає ціпком по розплесканому на кеці мчаді, перевіряючи, чи спікся.

— Знімай уже, Ольго! Недопечений він ще корисніший. Свою Серапіону я розгодовую тістом...— каже Іліко, весело потираючи руки.

— Ну, розкажи, що нового в Тбілісі? Чого мовчиш, як на екзамені? — питає мене Іларіон і, не дочекавшись відповіді, лагідно звертається до бабусі: — Якого вина принести, Ольго?

— Усе! — відповідає бабуся.

— Що в тебе, бічо, в чемодані? Часом не свинець? — скалить зуби Іліко, підкидаючи мій легенький, як пір'їна, чемодан.

— Книжок, мабуть, привіз! — усміхається Іларіон.

— Не смій мені і в руки брати книжку! — водить руками бабуся.— Хіба ти не намучився у Тбілісі? Тепер тобі відпочити треба, синку!.. Боже мій, на кого він став схожий? Самі кістки та шкіра!

— Чуєш, песиголовцю? Видно, в Тбілісі не було кому хоч на хвильку вирвати у тебе з рук книжку... На тебе дивитися страшно! — кепкує з мене Іліко й хихикає.

— Ви б глянули на його бібліотеку! — каже Іларіон.— Коли входиш до його кімнати, то на голову тобі падає спершу книжка, а потім цеглина. Всі гроші, які йому посилає бідолашна Ольга, він тратить на книжки!

— Чого ж ти губиш себе, синочку? Гроші я висилаю тобі на харчі, а ти книжки купуєш? На біса тобі стільки книжок? Краще їж на ті гроші, а то перестану висилати! — погрожує мені бабуся.

— Іларіоне Шеварднадзе, годі тобі!— лякаюсь я.

— Ми ж про тебе піклуємося, синку! Іноді треба відкласти книжку й подумати про здоров'я! — повчає мене Іліко.

— Знімай, бабусю, мчаді, щоб ці противні дідугани заткнули собі пельку, а то я закричу! — благаю я бабусю, і ми сідаємо за накритий стіл.

Посеред трапези хтось гукає на подвір'ї:

— Бабо Ольго!

— Хто там? Заходьте!

До кімнати входить Мері — з розпущеним по плечах пишним волоссям, з почервонілими від сорому щоками, з сльозами щастя на очах, у новій гарній сукні.

— Бабо Ольго, позичте сита... Здрастуй, Зуріко!

— Здрастуй, Мері! — кажу я, встаю з-за столу, і шматок застряє мені в горлі.

— Он воно висить, доню, візьми! — показує бабуся на сито.

— Сідай, Мері!

— Ні, поспішаю!

— Проведи її, бічо! — каже мені Іліко.

— Не треба мені провожатих! — відмовляється Мері.

— Тобі не треба, а цьому песиголовцеві треба! — каже Іларіон. Мері, забувши про сито, йде до дверей, я проводжаю її. Ми відчуваємо, як ласкаво дивляться вслід нам, поки ми не зникаємо в провулку, дві пари очей... Додому я повертаюся пізно вночі.

І так буває мало не щоліта.

Не минуло й тижня після мого приїзду, як до нас у двір зайшов Іліко.

— Зурікело! Песиголовцю!

— Чого тобі, Іліко? — відгукнулася бабуся.

Я лежав горілиць на балконі й відпочивав.

— Ольго, генацвале! Почав я перекопувати землю у винограднику, та бачу, не впораюся сам... Пошли мені на підмогу свого хлопця, поки його параліч не розбив від неробства!

— Параліч тобі на язик, Іліко Сліпака! Це вже не той Зурікела, що був п'ять років тому. Він тепер студент!

— Закутай йому ноги, щоб не застудився! Я ж хочу йому як краще! Хай розімнеться трохи, щоб не зігнуло його в три погибелі! А то мені байдуже!

— Чого ти хочеш, Іліко? Я відпочиваю!

— Хочу, щоб був виноград і ти мав що влити в свою пельку. А мені самому — скільки ж мені треба?

— Мені працювати заборонено! Уряд відпустив мене сюди відпочивати! Якщо хтось побачить мене за роботою і прохопиться словом у Тбілісі — пропали ми обидва!

— А я зроблю тобі перуку — таку перуку, що жодна душа не впізнає!

Після цього нам з бабусею не було чим крити... Зайшли ще по Іларіона і через годину заходилися перекопувати землю в Іліко.

Цілий день я, Іліко й Іларіон працювали, не розгинаючи спини.

— Не підведіть мене завтра! Щоб були тут удосвіта! — наказав Іліко.

Ми кивнули головами й почвалали додому.

— Треба придумати щось, а то цей нелюд доконає нас! — сказав Іларіон.

— Доконає! — згодився я.

— От і придумай що-небудь! Хіба дурно у тебе голова на в'язах? — розсердився Іларіон.

— Помізкуй сам! У мене голова не варить...

— То що ж тоді казати мені, темному, одноокому?

— У тебе око вийняли чи мозок?

— Ти думаєш, так легко обдурити Іліко? Ми порівнялися з Іларіоновою хатою.

— Зайди до мене, разом щось вимудруємо! — сказав Іларіон, і я пішов за ним.

До пізньої ночі засидівся я в Іларіона, і в ту ніч він виявив такий винахідницький геній, про який я не міг і подумати.

А все почалося з невеличкого глечика, що з нього ми по черзі сьорбали вино.

— Цей глечичок я знайшов у землі, коли перекопував виноградник,— сказав Іларіон, вертячи в руках посудину.— У мене аж серце завмерло, коли він вигулькнув з-під грудки! Думав, у ньому золото!

— І що ж?

— Нічого... В глечичку була земля, чорна, як вугіль, земля...

— В давнину, коли гинув корабель, клали в пляшку або в глечик листа і, закупоривши, кидали в море,— сказав я.

— А потім?

— Потім хтось знаходив, виймав листа і довідувався про долю тих людей...

— Що ти сказав?!

— Ти ж не глухий?

— Зурікело, песиголовцю, не зводь мене з розуму!.. Кажеш, листа? — перепитав Іларіон, і в нього засяяло навіть скляне око.

— Що з тобою, Іларіоне?

— Лист? У запечатаному глечичку, еге? — Іларіон схопився з місця, обійняв мене, поцілував у лоб.— Іліко Чигогідзе, я таку тобі викину штуку, що ти не тільки не покличеш мене перекопувати виноградник, а й ступити в свій двір не дозволиш! Таке встругну тобі, Іліко Чигогідзе, що довіку будеш пам'ятати!.. Зуріко, генацвале, допоможи мені! Кажеш,

листа? О, я такого листа напишу, що аж у носі закрутить Сліпаці! — вигукнув він і кинувся в другу кімнату.

Я, остовпівши, дивився на знавіснілого Іларіона. Невдовзі він прибіг з аркушем паперу та письмовим приладдям у руках.

— Сідай, Зурікело, й пиши!

— Що, Іларіоне?

— Те, що я скажу, але спершу зімни папір! — Я зім'яв.— Ось так! Тепер розправ! — Я розправив.— А тепер сідай і пиши!

Я приготувався писати. Іларіон заходив по кімнаті, потім сів на триногий ослінчик, скрутив цигарку, закурив, заплющив очі й, обіпершись об стіну, стишеним голосом почав диктувати:

— "Я, Леварсій Чигогідзе, пишу це перед своєю смертю. Не сьогодні-завтра, мабуть, віддам богові душу. В житті я не зазнав ніякої радості, недоїдав, недопивав та складав копійку до копійки. Врешті підірвав собі здоров'я і ось умираю. Вмираю, але йду з цього світу із спокійною совістю, дорогий мій Ілікозо. Праворуч від яблуні, під великим круглим каменем, закопав я батман золота, і ніхто про цю мою таємницю не відає. Настане час, і хлопчик мій, якщо розумний буде, знайде його, а як ні — то хай усе йде прахом. Борони господи сина мого. Амінь..."

— А чи витримає серце в бідолашного Іліко? — спитав Іларіон.

— А чого ж?

— Батман золота — це не жарт. Ні, не можна давати йому стільки золота! Пиши п'ять кіло!

Зрозумівши, в чому річ, я зайшовся божевільним сміхом.

— Пожалій його, Іларіоне, набав якесь кіло!

— Жодного грама! Це й так забагато для нього.

— Твоя правда, Іларіоне. Та чи повірить він. Чого, скаже, закопав листа в землю, а не передав прямо мені?

— Він так не подумає! Бідолашний Леварсій умер від прострілу, коли Іліко не було ще й року!

— А чому він не сказав дружині?

— І так Іліко не подумає, бо бідолашна Какано вмерла, коли народжувала його, проклятого.

— Ну, тоді все гаразд!

— А я що тобі казав?

Ми скрутили листа в трубочку, обмотали ганчіркою, побризкали водою й засунули в глечичок. Потім обв'язали вінця провощеною ганчіркою і тінями побралися до двору Іліко.

Другого дня вдосвіта ми прийшли на виноградник. Іліко похвалив нас за ретельність, налив нам по скляночці горілки, дав на закуску по кислому помідору та по шматку холодного мчаді, і ми взялися до роботи.

Десь після полудня заступ Іліко підозріло брязнув. Іліко підняв його, оглянув гостряк. Я й Іларіон завмерли. Коли Іліко знов загнав заступ у землю, почувся тріск розбитої посудини. Іліко опустився на одно коліно

й почав обмацувати землю. Спочатку він витяг відбиту шийку, потім сам глечичок і здивовано глянув на нас.

— Що це, Іліко? — спитав ще більш здивований Іларіон.

Нічого не відповівши, Іліко швидко вийняв з глечичка провощену ганчірку. Ми підійшли ближче. Іліко тремтячими руками розмотав ганчірку й розгорнув листа.

— Дай прочитаю! — сказав я.

— Я сам умію читати! — відмахнувся Іліко й почав: — "Я, Леварсій Чигогідзе, пишу це перед своєю смертю. Не сьогодні-завтра, мабуть, віддам богові душу..." — Іліко проковтнув слину.— Це написав мій батько! "В житті я не зазнав ніякої радості, недоїдав, недопивав та складав копійку до копійки...— Голос у нього затремтів.— Врешті підірвав собі здоров'я і ось умираю. Вмираю, та йду з цього світу із спокійною совістю, дорогий мій Ілікозо. Праворуч від яблуні..."

В Іліко затремтіли руки, і голос у нього зірвався. Він онімів. Іларіон скоса глянув на мене.

— Чого зупинився, кацо?

Зблідлий Іліко проковтнув слину і подивився на нас,

— Та скажи, що там написано! — попросив я і вщипнув себе за стегно, щоб не розсміятися.

Іларіон похилив голову і симулював кашель. Приголомшений Іліко читав далі:

— "Праворуч від яблуні... Сидів я... дні і ночі...— Іліко зайшовся кашлем.— І так у злиднях... прощаюся з життям... Моєму Іліко не зоставляю нічого... Поможи йому господи... Амінь..." — закінчив Іліко й засунув листа в кишеню.

— Але чому той добрий чоловік закопав листа в землю? Не міг на стіл покласти? — спитав Іларіон.

Я вже не міг витримати, сказав, що хочу пити, й побіг до джерела. Нареготавшись там уволю, до знемоги, я повернувся до Іліко й Іларіона. Вони сиділи на траві й курили.

— Ну, відпочили, тепер за роботу! — сказав Іларіон, побачивши мене, і встав.

— Іларіоне, генацвале, може, досить на сьогодні? Щось я занедужав...

— Та що ти! — вигукнув Іларіон і, взявши Іліко за руку, намацав пульс. Той прикинувся, що вмирає.

— Ти йди, дорогий Іліко, приляж, а ми з Зурікелою попрацюємо.

— Ні, Іларіоне, йдіть і ви, відпочиньте! Ви ж потомилися!

— Від чого, кацо?

— Кажу вам, ідіть!

— Та я швидше умру, ніж кину тебе в біді! — вигукнув Іларіон.

— І кроку не ступимо звідси! — заявив я.

— Ти що, сучий сину, сьогодні схибнувся з розуму на роботі? Ану, мотай додому! — втратив терпіння Іліко.

— Як же це так, Іліко? Ми ж тільки почали роботу!

— Вам що, позакладало? Прошу вас, ідіть собі, дайте мені побути самому!

— Зараз тебе не можна залишати самого!

— Іларіоне Шеварднадзе! Ще раз кажу тобі: йди!

— А землю хто перекопає?

— А копало б вас лихо! Щоб вас земля до себе прибрала!.. Ну, чого дивитесь?

— Чи ти з'їхав з глузду, старий?

— Дайте мені спокій! Земля моя, і перекопувати її я не хочу! Не треба мені виноградника! Чуєте? Забирайтеся з мого двору! Я тут господар! — зірвався на ноги Іліко.

Ми з Іларіоном устали й пішли. Вже біля хвіртки Іларіон обернувся:

— Іліко, а завтра приходити?

— Іларіоне Сліпако, чого ти пристав до мене? Ти ж не хотів працювати, от я й відпускаю тебе додому. Чого тобі ще треба? Винограднika я не перекопуватиму! Ні завтра, ні післязавтра, ні на цьому, ні на тому тижні! Чуєш, бодай ти оглух!

— Чую, чую! — відгукнувся Іларіон, зачинив хвіртку І, не маючи більше терпіння, побіг провулком.

Насилу дочекавшись ранку, ми з Іларіоном підійшли до двору Іліко — і застигли від подиву. Величезний камінь, що його не могли б зрушити десять дужих парубків, був відвернений набік, а на його місці зяяла чорна яма, з якої чулося важке дихання і раз у раз вилітали грудки землі.

— Почав! — прошепотів Іларіон.

— Видно, цілу ніч працював, інакше не встиг би стільки землі викинути,— зробив я висновок.

— Іліко! — покликав Іларіон.

З ями спершу показалися руки, потім висунулася пов'язана хусткою голова, і нарешті виліз сам Іліко, мокрий від поту.

— Якого біса прителіпався? — гримнув він.

— Чим я перед тобою завинив, Іліко паршивий, що ти від учорашнього дня дивишся на мене вовком? Чого тобі від мене треба? — ласкаво заговорив Іларіон.

— Кажи, чого прийшов?

— Що ти робиш, кацо?.. Я думав, ти хворий, і прийшов провідати...

— Колодязь копаю, Іларіоне Шеварднадзе, колодязь!

— Таж у тебе в дворі є і колодязь, і джерело! Навіщо тобі, чоловіче добрий, ще один колодязь?

— Навіщо? Той, що є, може пересохнути, то хай буде запасний!

— Чого б же він пересох? Ти ж не в пустелі живеш, непутящий!

— Іларіоне Шеварднадзе! Дай мені жити або візьми цей заступ і закопай мене живцем!

— Чому ж ти так, дорогий Іліко?

— Прошу тебе, дай мені жити в моїй хаті!

— Я підсоблю тобі, Іліко! — запропонував я.

— Чи дасте ви мені нарешті спокій? — спитав Іліко й оглянувся, шукаючи каменя.

— А виноградника перекопувати не будеш? — спитав Іларіон.

— Ось я зараз покажу вам виноградник! — крикнув Іліко й вискочив з ями.

Ми з Іларіоном злякано кинулися навтікача.

Цілий тиждень Іліко працював у поті чола, викопав під яблунею десятиметровий колодязь, і цілий тиждень ми псували йому кров. Не знайшовши нічого, він почав копати другий колодязь, але, знесилений, кидав землю вже не з таким завзяттям, як раніше. Темпи роботи відчутно спали. Коли Іліко вилазив з колодязя, обліплений землею, наче кріт, він спершу згадував недобрим словом матір, потім плював у колодязь, знеможено падав під деревом і знехотя жував червиве падалишнє яблуко.

— Ну, досить з нього, Зурікело! — сказав Іларіон.— Бачиш, одна тінь зосталася від нього. Цієї ночі треба кінчати.— І ми сіли, щоб порадитися.

Коли добре смеркло, ми з Іларіоном залягли під кущем неподалік від яблуні і, затамувавши дух, з калатаючим серцем, чекали тріумфального кінця нашого великого задуму.

Коли зійшов місяць, почувся скрип дверей, і з хати навшпиньках вийшов Іліко. Він підкрадався до ями, наче партизан до ворожого вартового, і та поглинула його, мов казкове чудовисько.

Ми підповзли до самісінького колодязя. Через кілька хвилин заступ Іліко фатально брязнув об щось. На якийсь час звуки в колодязі стихли, потім почулося прискорене дихання — Іліко піднімався по драбині. Ми кинулися на свою вихідну позицію. Іліко висунув голову з ями, обережно оглянувся, потім виліз увесь, благоговійно тримаючи в руках великий горщок. Він сів на купу землі під яблунею, обіперся спиною об стовбур дерева й поставив горщок між колінами. Сидів він обличчям до нас, і при світлі місяця ми добре бачили його. Іліко довго не зважувався відкрити посудину, нарешті рішучим рухом роздер ганчірку й засунув руку в горщок... І враз висмикнув її, наче з окропу, й підніс до носа. Ми добре бачили, як у Іліко перекосилося обличчя, як у нього задерев'яніли пальці і як він гидливо відвернув носа. Горщок був наповнений сумішшю точнісінько такого складу, як і та, якою я й Іларіон вимазалися на черешні Іліко і запах якої Іларіон запам'ятав на все життя.

Іліко заціпенів, задерев'янів і онімів. Так сидів він довго. Нарешті заговорив тихо, наче сам до себе:

— Іларіоне Шеварднадзе, переміг-таки ти мене? Зганьбив на весь світ? Примусив викопати два колодязі заради цього лайна?— показав він на горщок.— Я ж знаю, ти сидиш десь тут і нишком смієшся. Ну що ж, ти подолав мене, переміг у грі... Зараз вийдеш і заіржеш, мов кінь. Та краще не виходь, бо, так і знай, уб'ю! Чуєш, не виходь! Знаю, і той

недоносок Зурікела з тобою, та ніщо тебе не врятує, бо я божевільний, оглашенний! Горло тобі перегризу!.. Але чого це я на тебе нападаю? Я сам винуватий у всьому!.. Хіба ж я не знав, яким жебраком був мій батько? Яке він міг мати золото, коли і те, що в цьому горшку, було для нього недосяжне?! Ох, перекинути б цю посудину на голову тобі й Зурікелі, а тоді й умерти можна!.. Я добре знаю, ви десь тут і давитеся сміхом, але борони вас боже вийти— спроваджу на той світ! Коли відляже мені від серця, тоді й приходьте втішатися своєю перемогою, а тепер не смійте показуватися на очі! Рішу обох! Як не вас, то сам себе уб'ю, отож не доводьте до гріха!..

Іліко встав і поплентався до хати. Раптом він повернувся якраз до того місця, де ми лежали, й сказав:

— Глядіть не розплещіть цього нікому!.. А тобі, Іларіоне Носачу, шкода було написати мені більше одного батмана? Яким був жебраком, таким ти, Сліпако, й зостався!.. Завтра приходьте обидва перекопувати виноградник, а то пообливаю гасом ваші оди й підпалю! — закінчив Іліко свій монолог і, похитуючи головою, пішов до джерела, помив руки й попрямував до хати.

Ми з Іларіоном ще довго лежали під кущем, потім мовчки встали, взяли заступи і до ранку копали землю у винограднику Іліко.

Пакізо

Я, бабуся, Іліко та Іларіон маємо одну спільну корову — Пакізо69. Вона ровесниця якщо не бабусі, то принаймні Іліко. Згідно з принципом компаньйонства, ми повинні були б мати спільну чергу, але наша Пакізо ось уже п'ять років не приводить телят. Як тільки ми її не лікували, до яких бугаїв не водили, чим не поїли, чим не годували — ніщо не помагало... Не захотіла продовжувати свій рід, і край! Та, незважаючи на це, вона доїлася, а оскільки доїлася, питання про її потомство поступово відсунулось на задній план і врешті й зовсім

забулося. За компаньйонською угодою, Пакізо десять днів була у нас, десять — у Іларіона і десять — у Іліко. Вона однаково любила й однаково поважала всіх трьох господарів і в кожного однаково голодувала. Навряд чи була ще десь така неуважна корова. Повернувшись увечері з паші, вона мукала спершу перед двором Іліко, потім перед Іларіоновим двором, потім перед нашим і, де розчиняли ворота, туди й заходила, а хто підставляв їй під вим'я дійницю, той і доїв.

Цього літа Пакізо зовсім відбилася від рук. Спочатку вона перестала доїтися, потім утратила апетит, почала падати на ноги, схудла, аж ребра світилися, і, що головне, стала просто безпам'ятною: коли її виганяли з двору, то додому вона не поверталась, а коли приганяли додому, то забувала, що треба знову йти на пашу. Крім того, вона плутала бабусю, Іліко й Іларіона, а мене взагалі не впізнавала. За це літо Пакізо тричі з'їдала бабусине господарське мило, тричі непритомніла, і її насилу вертали до чуття за допомогою нашатирю та кровопускання. Бідолашна корова вже не могла ходити, зовсім постаріла, навіть посивіла. Не раз кожен з нас намагався подарувати її компаньйонові, але ніхто не хотів бути індивідуальним власником Пакізо. Оскільки обдурити один одного ми не могли, якогось дня бабуся скликала компаньйонів, і в нашій залі, за круглим столом, почалася нарада.

— Сусіди! — звернулася бабуся до присутніх.— Усьому є край! Корова, як і людина, на небо не вознесеться. Пакізо вже й пізнати не можна, так вона перепалася. Самі кістки та шкіра... Нам треба щось придумати!

— Ти нарікаєш на нашу корову, Ольго? — спитав Іларіон.

— Не на корову, а на свою долю! Користі від Пакізо ніякої! Уже не ми, а вона нас доїть! — сказав Іліко.

— То що ж робити з нею? Зарізати? — спитав Іларіон.

— Ні в якому разі! — заперечив Іліко.

— Продаймо!

— Що, кістки? Але ж це не слонова кість!

— М'ясо продамо, кацо!

— А де ж воно, те м'ясо? — здивувався Іліко.

— Ну, тоді здаймо на заготівлю! — сказав Іларіон.

— А приймуть? — висловив я сумнів.

— Еге, це теж питання...

— Може, хоч за шкуру щось дадуть?

— Треба заплатити їм! А якщо й за гроші не візьмуть, я не переживу її нещастя!..— зітхнула бабуся.

— Краще б вона здохла, щоб ми її поховали,— сказав я.

— Може, ще вбратися в жалобу, як тоді по Мураді? Здаймо на заготівлю, а там нехай хоч і пам'ятним їй ставлять! — сказав Іларіон.

Нарешті ми стали на тому, щоб завтра ж відвести Пакізо на заготівельний пункт.

Уставши рано-вранці, ми розподілили між собою обов'язки: я скребницею причісував Пакізо, Іларіон напував її розсолом, Іліко запихав у рот свіжу траву, а бабуся теплою водою розтирала її ослаблі коліна. Десь о другій годині дня вичищену, вичепурену й роздуту, мов бурдюк,

Пакізо вельми урочисто вивели з двору, як виводять стару дівку, виряджаючи її до далекого жениха.

— Ой, верніть її! — раптом заметушилася бабуся.

— Що таке, Ольго? — здивувався Іліко.— Насилу пішла корова, хіба можна тепер зупиняти її?

— Видоїти забула! — сказала бабуся.— В дорозі молоко буде її мучити!

— Несіть мерщій давильню! — гукнув Іларіон.

Я побіг додому і приніс чайну склянку. Бабуся, Іліко й Іларіон цілу годину по черзі доїли Пакізо. Я стояв перед нею і тримав її за роги, щоб не впала.

Нарешті наповнили склянку пінистою рідиною і передали мені.

— Розділимо, коли повернемося,— вискалив зуби Іліко і смикнув за налигача.

Коли минули село й вийшли на широке шосе, Пакізо опустилася спершу на одне коліно, потім на друге і жалібно заревла.

— Ач яка набожна! Уже молиться! — дорікнув їй Іліко.

— Хай перепочине! — сказала бабуся.

— Так ми не тільки до вечора, а й за тиждень не дійдемо! Може, понести її на плечах? — пробурчав Іліко.

У Пакізо були явні ознаки непритомності.

— Дай їй понюхати нашатирю! — звернувся до мене Іларіон. Я плеснув у ніздрі Пакізо нашатирю. Вона відстовбурчила вуха і по-коров'ячому чхнула.

— Іларіоне, ріж їй вухо, а то ще спустить дух! — сказав Іліко.

— А чи піде в неї кров? — засумнівався Іларіон і садовим ножем різнув по вуху.

Пакізо зірвалася на ноги й побігла.

— Ану, хто молодший, біжіть за нею! — скомандувала бабуся. Ми погналися за Пакізо. Я перший добіг до налигача, що тягнувся по шосе зигзагом, і вже нагнувся, щоб схопити його, як раптом почув крик Іліко:

— Не тягни, а то впаде! Біжи за нею так!

Тягти за налигач не було потреби. Пробігши метрів двадцять, Пакізо зупинилась, помочилася, понюхала землю і знов лягла.

— Якщо вона всю дорогу робитиме калюжі, то в неї зовсім западе живіт, і хто тоді прийме її на заготівлю? — спитав Іліко.

Пакізо заплющила очі.

— Ножа, Іларіоне! — знов закричав Іліко.

Тепер ми різнули корову по другому вуху, і вона знову побігла по шосе. Я хотів був погнатися за нею, але Іларіон зупинив мене.

— Облиш її, а то ще полетить і потім знайдемо її з задертими ногами. Де вона дінеться?

— Коли б хто не вкрав! — висловив своє побоювання Іліко.

— Навряд чи зможе понести! Скільки вона важила до того, як ми роздули її розсолом? — спитав Іларіон в Іліко.

— Шістдесят кіло.

— Ну, тепер, напевно, сорок п'ять...

Тим часом наздогнала нас бабуся.

— Де ж корова? — спитала вона злякано.

— Не бійся, Ольго, хоч би як вона надривалася, до заготпункту сама не дійде!

Ми сіли, покурили, добре відпочили й рушили далі. За поворотом дорога простяглася струною, але Пакізо не видно було. Ми здивовано переглянулися й піддали ходу. Дійшовши до наступного повороту, ми всі зупинилися: перед нами була Пакізо. Пробігши кілометр з гаком, вона почала задихатися, зійшла з бігової доріжки й лягла в холодку. Коли ми підійшли, вона не підвелася і навіть не подумала про це.

— Вставай, Пакізо! — став над нею Іларіон.

Пакізо скоса подивилася на нього, немов запитуючи: "Ти що, здурів?"

— Уставай, корово! — звернувся до неї Іліко. Пакізо так само глянула й на Іліко.

— Не хочеш уставати, Пакізо? — спитала бабуся.

Корова заперечливо відригнула останній жмутик і почала пережовувати його. Закінчивши ремиґати, вона поклала голову на землю й заплющила очі.

Пригнічені цим, ми безнадійно дивилися одне на одного.

Саме тоді підійшов якийсь перехожий.

— Що, здохла? — спитав він.

— Спить після безсонної ночі! — відповів Іларіон.

Перехожий сердито подивився на нас і пішов собі далі.

— Ну, вставай тепер, Пакізо! Ох, проклята!..

— Чого ж лежиш, негіднице? Підводься!

— Вставай, кажу! Ти ж не небіжчиця, щоб везти тебе машиною!

Але Пакізо й вухом не вела.

Тоді ми перейшли до діла.

— Ану, Іларіоне, ставай спереду! Отак!

— Підстав плече!

— Переставляйте одну ногу, а другу тримай!

— Тепер тягни її за хвіст!

— Ех, не прихопили валер'янки!

— Ану, піднімай!

— Тримай за хвіст, Ольго!

— Візьми в руку її ногу й перестав уперед! Отак!.. І ми рушили...

Уже смеркало, коли ми нарешті добралися до заготівельного пункту. В Пакізо душа держалася на волосині.

— О, не зганьби мене і тоді проси що хочеш! — благав Іліко.— Ну тримайся, ти ні не така вже й стара! — намагався він підбадьорити корову, применшуючи їй вік.

Пакізо хотіла знов лягти, але ми вчасно це помітили.

— Нашатир! — крикнув Іліко.

Я плеснув у ніздрі корові нашатирю.

— Чого ллєш тільки в ніс? Покропи і ще десь! — порадив мені Іларіон.

Я послухав його, і Пакізо увійшла в двір заготівельного пункту шістнадцятилітньою кокеткою.

— Став мерщій на вагу! — сказав Іларіон Іліко, а сам пішов до уповноваженого по заготівлях.

— Здрастуйте!.. Корову привели...

— Прізвище!

— Моє чи корови?

— Господаря!

— Вашаломідзе, Чигогідзе, Шеварднадзе!

— Ім'я!

— Моє чи корови?

— Корови!

— Пакізо!

Уповноважений глянув на корову і нахмурився.

— На що вона схожа?

— А що, хіба не схожа на корову?

— Тільки й того, що схожа!

— Трохи схудла,— засоромився Іларіон.

— Чому лежить на вазі?

— А що, кацо, хіба від цього набавить вона ваги?

— Чи вона не вмерла?

— Та що ти, синку? Хіба не бачив, як вона, заходячи в двір, пританцьовувала? — сказала бабуся.

— Авжеж, кацо! Коли вона йшла сюди, землі під собою не чула! — підтвердив Іліко.

Уповноважений підійшов до ваги й подивився на корову. Із склеплених очей Пакізо текли сльози.

— Корова мертва, бабо! — сказав він бабусі.

— Ну що ти, кацо, вона спить! — запротестував Іларіон.

— Кажу вам, мертва, не дихає! — повторив вагар.

— А ти хочеш, кацо, щоб вона хропла? — вигукнув Іліко.

Я підійшов до корови і помацав пульс. Потім приклав руку до очей, до морди. Пакізо була мертва.

— Знімімо її з ваги! — сказав я і взявся за роги.

— Винесіть її з двору, а то худоба зчинить ревище! — сказав вагар.

Ми винесли Пакізо за ворота, поклали край дороги й посідали навколо.

— Не здумайте залишити корову при дорозі! — гукнув нам з двору вагар.— Або закопайте, або несіть, куди хочете!

Ми віднесли Пакізо трохи далі і знов опустилися біля неї. Не пам'ятаю вже, скільки годин ми тут просиділи в мовчанні. Уже зовсім споночіло, коли Іларіон нарешті заговорив:

— Ми найближчі родичі небіжчиці й повинні поховати її...

— Може, покинемо її тут і втечемо? — запропонував Іліко.

— Ні, такого гріха я не візьму на душу!— сказала бабуся.

— А де ми її поховаємо? — спитав я.

— Треба ж сповістити родичів! Складай, Зурікело, текст телеграм! — доручив мені Іліко.

— Іліко Сліпака! Коли ти даси дуба, тоді пошлемо телеграми, а цю корову треба поховати... Вона була мені як мати, годувала мене своїм молоком! — промовив Іларіон.

— І тому ти лив їй у ніс нашатир? — спитав Іліко.

— Тоді вона була жива! — виправдався Іларіон.

— Ольго, порадь, що робити? — звернувся Іліко до бабусі, яка за весь цей час майже нічого не сказала, тільки сиділа та мовчки втирала рукавом сльози.

— Треба поховати її, синочку, але де і за що?..— зітхнула бабуся.

— У тому-то й річ,— промовив Іларіон.

По шосе тинявся, щось насвистуючи, босоногий хлопчина з ломакою на плечі.

— А йди сюди, бічо! — покликав його Іларіон.

Хлопчина підійшов і став неподалік.

— Як твоє прізвище?

— Сімонішвілі.

— А живеш де?

— Отам-о...— показав хлопчина рукою вдалину, туди, де в темряві блимала лампочка.

— Як тебе звати?

— Марат.

— Ох, бідолашний твій батько! Скільки вас таких у нього?

— Шість дівчат і один хлопець.

— А бачиш цю бідолашну корову?

— Хіба то корова?

— Ну ось, знайшовся ще один інспектор м'ясозаготівлі! Ти проковтни язика і слухай! Ця корова своїм молоком, сиром та маслом виростила сотню таких шмаркачів, як ти. Розумієш? Ти не думай, що вона безпритульна. Ми її господарі. Правда, ця корова тепер мертва, але вона краща за багатьох живих!.. У деяких країнах корову вважають божеством... Яка це країна, Зурікело?

— Індія.

— Ага, в Індії корову вважають божеством і моляться на неї... Корова...

— Чого тобі, дядьку, треба? Я поспішаю! — заявив Марат.

— Треба поховати корову. Ось тобі червінець, збігай додому, приведи своїх шістьох сестер із шістьма заступами й шістьма сапами і поховайте корову! Зрозумів?

— Червінця мало...

— Ну, на ще червінець.

— І цього мало...

— Даю ще п'ять карбованців!

— Мало!

— Ну, ще три карбованці!

— Все одно мало...

— Як це мало, сучий ти сиву? За дохлу корову мало двадцяти восьми карбованців?!

— То хай валяється! — сказав Марат і пішов.

— Іди сюди, недоноску! Скільки ж ти хочеш?

— П'ять червінців!

Іларіон, скрегочучи зубами, відлічив Маратові п'ятдесят карбованців і насилу стримався, щоб не нам'яти йому лапаті, мов фігове листя, вуха.

— Поховаєш сьогодні вночі!

— Завтра на світанку, сьогодні вже пізно. Поки дійду додому...

— Подивись мені в очі! — сказав Іларіон Маратові.— Завтра вранці я прийду сюди і, якщо на цьому місці не побачу могили, спалю всю твою сім'ю! Знайду тебе і під землею! Зрозумів?

— Зрозумів! — відповів Марат і розтанув у темряві. Виконавши свій обов'язок перед Пакізо, ми всі полегшено зітхнули й пішли дорогою до свого села.

Рівно через тиждень я стояв під нашою мушмулою, достоту як молодий Пушкін на тій картині, де він читає свій вірш Державіну, і голосно читав Іліко, Іларіонові та бабусі повістку, що разом з штрафною квитанцією прийшла з районної санінспекції:

— "Гром. Вашаломідзе, Чигогідзе і Шеварднадзе. Такого-то дня такого-то року на центральному районному шосе вами залишено без нагляду труп коров". Це створило небезпеку виникнення на зазначеній території вогнища інфекційних захворювань і одночасно призвело до поширення нестерпного запаху, за що ви оштрафовані на триста карбованців, кожний власник на сто карбованців. Підпис: головний лікар райсанінспекції..."

— Мені здається, що весь цей штраф сплатить Іларіон! — сказав Іліко, коли я закінчив читати.

— Чому ж тільки Іларіон? — спитала бабуся.

— Тому, що ця корова була йому як мати й годувала його своїм молоком.

— А хто перший запропонував здати корову на заготпункт? — прошипів Іларіон і проскреготав зубами.

— Ти, ти нещасний! — нагадав я.

Іларіон мовчки повернувся, пішов у свій двір, потім у кімнату і, замкнувшись у ній, просидів там цілий день.

Я й Іліко стояли на районному шосе і в усіх зустрічних хлопчаків ласкаво питали ім'я, але нічого схожого на Марата ми не почули.

* * *

Я вже не сільський хлопець Зурікела. Тепер я людина вчена, з вищою освітою. У моєму дипломі записано, що я, Зураб Володимирович Вашаломідзе, економіст, що мій диплом і моя професія мають силу в усіх республіках, в усіх містах Радянського Союзу, а тим паче в моєму селі. На грудях у мене університетський значок, і я нітрохи не жалкую, що заради нього продірявив новісінький піджак.

Тепер я повертаюся в рідне село, де мене, мов сонця на сході, чекають бабуся, Іліко, Іларіон та Мері. Я повернуся додому, перекопаю землю перед одою під виноградник, посаджу цолікаурі, а через три роки зберу перший урожай і стану господарем садиби. Я житиму в селі, у мене буде велика ода, а в дворі — Мурада. У мене буде Мері і дванадцятеро дітей — одинадцять хлопців і одна дівчина, що буде вродлива і зватиметься Ціра. Я часто їздитиму до Тбілісі й привозитиму своїй вродливій дружині й дітям книжки та подарунки. І бабусі привезу подарунки, такі подарунки, що вона плакатиме від радості, але ж від радості не вмирають, і хай бабуся плаче, а я все одно возитиму їй подарунки.

А ще привезу подарунки Іліко й Іларіонові, такі подарунки, що вони більше не будуть з мене сміятися. Поїду я в Тбілісі до тітки Марти і вручу їй подарунки з села, та такі, що вона теж заплаче.

А потім привезу в своє село тітку Марту, візьму до себе Іліко й Іларіона, і всі ми житимемо разом. У мене буде багато-багато дітей, онуків, правнуків, нас буде ціле село. А потім стане нас тьма-тьмуща, і весь світ — це будемо ми. Ми ніколи не помремо, нашому роду не буде переводу...

Так думаю я, Зурікела Вашаломідзе, ступаючи по повитому туманом нашому косогору з порожнім хурджином на плечі.

Вибравшись нагору, я сів на камінь і почав дивитися на димок, що вився над моєю одою. Сидів я дуже довго, але бабуся на подвір'ї не з'являлась. Тоді я збіг униз, рвонув двері нижнього поверху. Там нікого не було.

— Бабусю! — покликав я.

Ніхто не відгукнувся. Я побіг сходами нагору. Двері були відчинені, стояла тиша. Пройшовши залу й передпокій, я вступив до невеличкої кімнатки. Вона була огорнута сутінками. На дерев'яному ліжку лежала бабуся. Я злякано нахилився до неї — вона спала. Я навшпиньках повернувся в залу, і там наче з-під землі виросли Іліко та Іларіон.

— Здрастуйте! — усміхнувся я до них.

— Здрастуй! — відповіли вони, силувано усміхнувшись.

— Що з вами?

— Минулої ночі їй стало погано... Думали, не дотягне до ранку... Телеграму одержав? — спитав Іларіон.

— Яку телеграму, Іларіоне?

— Погано їй було, вмирала...— промовив Іліко.

Я хотів був повернутися до бабусиної кімнати.

— Не ходи, хай поспить...— зупинив мене Іларіон, і я мовчки сів.

Бабуся проспала до вечора. Коли зайшло сонце, вона розплющила очі. Я сів перед нею. Вона довго-довго дивилася на мене, потім знову заплющила очі й покликала Іларіона:

— Іларіоне, я бачу мого хлопчика чи це мені сниться?

— Це я, бабусю! — сказав я і припав до грудей бабусі. Її кволе серце билося ледь чутно і швидко-швидко. Здавалося, це цокав наручний жіночий годинничок.

— Приїхав, синочку? Серцем почув? А ти як думав? Бабуся твоя — богородиця? Ось і мій час прийшов... Іліко, нагодували дитину?

— Нагодували, Ольго.

— А вином почастували?

— Не захотів...

— Чому, синочку? Іди випий. Для тебе ж давила... Пий на здоров'я... А як трохи зостанеться, почастуєш тих, хто прийде на мої поминки...

— Що ти говориш, бабусю?!

— Ось уже й підборіддя в тебе тремтить, бідолахо... Якби я могла видужати, хіба б же воно тремтіло? Ні, вже не топтати мені рясту... Я й так обтяжила землю... Сімдесят два роки — це не жарт.., І все ж таки не нажилась я на світі... Таке вже ненаситне людське серце... Соромно признатись, але хотілося б ще пожити... Один цар за три дні життя з'їв сліпе цуценя...

— Ну що ти, Ольго, ти ще десяток таких, як ми, переживеш,— спробував пожартувати Іларіон.

— Іларіоне Шеварднадзе, ти спершу втри сльози, а потім жартуй... Закінчив університет, синочку? — спитала бабуся мене.

Я дістав з кишені диплом і подав бабусі. Вона повертіла його в руках, потім передала Іларіонові й попросила прочитати. Іларіон прочитав диплом. З бабусиних очей викотилися сльози й потекли по скронях. Вона довго мовчала, потім узяла в Іларіона диплом, повернула його мені й сказала:

— Тепер сядь і вислухай мене... Не дотягну я до ранку. Дякую богові, що дав мені побачити тебе перед смертю. Заповіту я тобі не лишаю, синочку, але все, що ти тут бачиш, твоє.

— Хай пропаде воно пропадом, коли тебе не буде! — вигукнув я і, схлипуючи, припав до грудей бабусі.

— Знадобиться, синочку, знадобиться... Ну, поплач, поплач. Як же не оплакати бабусю, яка тебе виховала?.. Поки я жива, поплач, а то потім не побачу твоїх сліз... Ну, тепер годі, годі вже, синку...

Бабуся ніжно гладила мене по голові, заспокоюючи. Коли я трохи заспокоївся, вона почала знову:

— Он там стоять Іліко й Іларіон... Не втрачай, синочку, цих людей. Тобою живуть вони. Слухайся їх у всьому. За те добро, що вони для тебе зробили, ти ніколи не зможеш відплатити, і не обіцяй цього. Тільки люби їх так, як вони люблять тебе...

Іліко та Іларіон стояли в кутку кімнати й схлипували, мов діти.

— Вийдіть обидва й залишіть мене з моїм Зурікелою...— Іліко й Іларіон не зрушили з місця.— Ну, вийдіть, сліпаки!.. Де це чувано — оплакувати живу людину?..— сказала бабуся.

Іліко й Іларіон вийшли. Ми залишилися вдвох.

— Підійди до мене, синочку, хочу поцілувати тебе...— промовила бабуся.

Я нахилився до неї. Вона обцілувала мій лоб, чуб, очі, обличчя, руки. Потім пригорнула до себе й довго не випускала з обіймів.

— Дай мені склянку вина! — попросила бабуся.

Я налив молока і подав їй. Бабуся мовчки випила, і я подумав, що вона вже не розбирає, що п'є.

— А тепер налий мені вина...— сказала бабуся.

Я налив вина. Бабуся взяла склянку, трохи підвелася на постелі й простягла руки до неба:

— Боже праведний, боже всесильний, мати божа, пресвята діво Маріє, будьте милостиві до крові й плоті моєї — Зурікели та його дітей. Подайте йому руку в біді... Освітіть йому темряву і продовжте віку...

Бабуся задихала часто. Потім вона ковтнула вина й повернула мені склянку. Тоді знову підвелася.

— Погаси світло і вийди...— раптом сказала вона.

Я погасив лампу й вийшов.

Через кілька хвилин я повернувся.

— Бабусю! Бабусю! — нахилився я до неї.

Вона вже не дихала. Я довго не підводив голови і ось відчув, як хтось увійшов до кімнати, став позад мене і втер сльози, потім нахилився, щоб узяти мене за плече й розпрямити, але передумав. Я відчув, що ця людина нізащо не піде звідси й не покине мене самого. Я не оглядався, але знав, що це Мері, бо юна осяяла темну кімнату світлом. Потім я все-таки оглянувся, щоб побачити це світло і в його промінні — мого Іліко, мого Іларіона та мою бабусю.

Художник М. Г. Богданець

1 Гурія — історична область Грузії, що прилягає до Чорного моря; теперішні Махарадзевський, Чохатаурський та Ланчхутський райони. (Тут і далі — примітки перекладача).

2 Бічо — напівпестливе-напівзневажливе звертання, буквально: хлопче.

3 Тут і далі маються на увазі грошові знаки до реформи 1961 року.

4 Генацвале — форма ласкавого звертання, буквально: нехай я заміню тебе (мається на увазі: в біді).

5 Давильня — велика, довга посудина, в якій видавлюють виноград; звичайно видовбується з товстої колоди.

6 Мчаді — кукурудзяний корж.

7 Лобіо — страва з квасолі.

8 Кеці — кругла череп'яна сковорода, на якій випікають мчаді, поклавши зверху лист заліза з жаром.

9 Батоно — ввічлива форма звертання до старшого, незнайомого, взагалі до поважаної людини; буквально: пане.

10 Чача — горілка з виноградних вичавків.

11 Пхалі — варена їстівна зелень з гострою приправою.

12 Гра слів: чача грузинською мовою також — нирка.

13 Шені чиріме — ласкаве звертання, буквально: твоє лихо мені.

14 З популярної грузинської народної пісні про героя Симона Долідзе.

15 Кацо — панібратське звертання, буквально: чоловіче.

16 Батман — міра зерна, а також борошна; приблизно півпуда.

17 Ода — західногрузинська дерев'яна хата на палях, звичайно з нижнім поверхом, де міститься кухня.

18 Гра слів: кцева — одиниця земельної площі в Західній Грузії (близько 0,4 гектара) і граматична категорія.

19 Чурі — великий череп'яний глек яйцеподібної форми для зберігання вина, який звичайно закопується в землю.

20 Цолікаурі — сорт білого вина, а також винограду, поширеного в Західній Грузії.

21 Марані — місце, де зберігається вино.

22 Ізабелла — новий сорт чорного винограду, що вирощується зокрема, в Гурії і має ще назву "Одеса", а також вино з нього.

23 Самтредіа — місто в Західній Грузії.

24 Ткбілквері — висушений тонким шаром густий кисіль з виноградного соку та борошна.

25 Чурчхела — ласощі з нанизаних на нитку горіхів, заліплених у тісто, замішане на виноградному соку.

26 Ткемалі — кисла приправа з аличі.

27 Нарди — популярна на Сході настільна гра, мета якої — провести шашки у свій двір швидше за партнера. Перед кожним ходом гравець викидає два кубики, на кожній грані яких, вибито певну кількість очок (від одного до шести), які й визначають, через скільки воріт можна пройти. Очки звичайно називають перською мовою.

28 Ду-яке — два-один.

29 Шашу-беші — шість-п'ять; у живій грузинській мові також — косоокий.

30 Яган — один-один; дубль дає значну перевагу гравцеві.

31 Шаші-чарі — шість-чотири.

32 У грузинських селах свиням, що вільно ходять на вулиці, надівають на шию ярмо з трьох дерев'яних планок, яке не дозволяє їм пролазити крізь дірки в тинах.

33 Ідеться про Галактіона Табідзе (1892—1959), народного поета Грузії; своїх найбільших поетів грузини звичайно називають лише на ім'я.

34 Ці та два наступні поетичні рядки — з вірша "Побачення кипчака" народного поета Грузії Георгія Леонідзе (1899—1966).

35 "Хасанбегура" — гурійська народна пісня.

36 "Таво чемо" ("Голівонько моя") — лірична арія з опери З. Паліашвілі "Даїсі" ("На заході сонця"). Мелодію її часто виконують на панахидах.

37 Бабуся має на увазі кабіну.

38 Гра слів: грузинське "тахті" означає "тахта" і "престол".

39 Варазісхеві — вулиця у Тбілісі.

40 Гра слів: грузинською мовою слова "худоба" і "товар" звучать однаково.

41 Аджан — слухаю тебе (міський жаргон).

42 Сагол — вигук схвалення, має значення "молодець".

43 Рядок з вірша Іллі Чавчавадзе "Плугатар". Переклав П.Грабовський.

44 Початок популярного народного вірша.

45 Хаші — популярна на Кавказі рідка страва з рубців та ратиць, що дуже довго варяться.

46 Алаверди — вигук, яким один учасник бенкету пропонує другому випити за проголошений тост з тієї посудини, з якої перед цим випив сам.

47 Хурджин — особливі грузинські сакви, здебільшого з килимової тканини, в яких звичайно носять харчові продукти.

48 Джавахішвілі, Гамсахурдіа — відомі грузинські письменники прозаїки Міхеїл Джавахішвілі (1880—1937), Константіне Гамсахурдіа (1891—1975).

49 Ілля, Акакій, Важа, Казбегі, Чонкадзе — класики грузинської літератури Ілля Чавчавадзе (1837—1907), Акакій Церетелі (1840—1915), Важа Пшавела (1861—1915), Александре Казбегі (1848—1893), Даніел Чонкадзе (1830—1860).

50 Егнате Ніношвілі (1859—1894) — грузинський письменник, класик; за походженням гурієць і, отже, Іларіонів земляк.

51 Гра слів: у гурійському діалекті слова "поранений" і "кастрований" звучать однаково.

52Хачапурі — особливий пиріг з сиром.

53Сололакі — стара назва одного з районів Тбілісі.

54 Калбатоно — ввічлива форма звертання до жінки, буквально: пані.

55 Гомі — густа каша з чумизяних крупів або кукурудзяного борошна.

56 "Мравалжамієр" ("Багато літ") — грузинська народна багатоголоса застільна пісня.

57 Вере — стара назва одного з районів Тбілісі.

58 Нарікала — стародавня фортеця в Тбілісі.

59 ЗАГЕС — Земо-Авчальська гідроелектростанція на Курі поблизу міста Мцхети; первісток грузинської гідроенергетики.

60 ММАЧІ — грузинською мовою — загс.

61 Джварі (буквально: Хрест) — храм поблизу Мцхети, збудований у VI столітті; одна з найвизначніших пам'яток старогрузинської архітектури.

62 Традиційний зачин грузинських народних казок.

63 Светіцховелі (буквально: Стовп животворящий) — собор у Мцхеті, монументальна споруда середньовічної Грузії. Був збудований на початку XI століття архітектором Арсакідзе. Слово "цховелі" має значення "живий", "животворний" і "тварина".

64 Арсена Марабделі (Арсен з Марабди) — Арсен Одзелашвілі (народився близько 1800 року, вбитий близько 1842 року), народний борець проти кріпосництва, "грузинський Кармелюк".

65 Лаве — славний (вірм.).

66 Водій цитує окремі, розрізнені рядки з народної поеми про Арсена.

67 Ідеться про Аббаса I, іранського шаха в 1587—1629 роках.

68 Мгвімелі — псевдонім відомого грузинського дитячого поета Шіо Кучукашвілі (1866—1933).

69 Пакізо — охайна, чепуруха (груз.).